

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏKİNƏ SƏXAVƏT qızı BAYRAMLI

İNGİLİS DİLİNDƏ DÜZƏLTMƏ FEİLLƏR VƏ ONLARIN
STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

f.f.d. Vəfa Pənahova

BAKI - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
I FƏSİL. SÖZ YARADICILIĞI	7-28
<i>1.1. Sözdüzəltmə</i>	8-19
<i>1.2. Konversiya</i>	19-24
<i>1.3. Əks sözdüzəltmə</i>	24-25
<i>1.4. Söz yaradıcılığında istifadə olunan digər üsullar</i>	26-28
II FƏSİL. ŞƏKİLÇİ VƏ PREFİKSLƏRLƏ DÜZƏLƏN FEİLLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ	29-63
III FƏSİL. BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İŞLƏDİLMİŞ DÜZƏLTMƏ FEİLLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ	64-76
NƏTİCƏ	77-78
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	79-81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dilin inkişafı bütün səviyyələrdə və daima baş verən bir prosesdir. Bu cür dəyişmələr müxtəlif səs sistemlərində, sözün quruluşunda, söz və söz birləşmələrinin tərkibində və həmçinin cümlə strukturunda özünü göstərir. Lakin ən çox nəzərə çarpan və hissolunan dəyişikliklər dilin lüğət tərkibində, yəni öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən konqlomerat proseslərin daxil olduğu bir sahədə müşahidə edilir.

Bu cəhətdən dilin leksik sistemi əsasən mənanın dəyişməsi və köçürülməsi, sözün bir leksik-qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsi, başqa dillərdən alınmış sözlərin və sözdüzəldici elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi, ayrı-ayrı sözlərin və ya frazeoloji birləşmələrin arxaikləşməsi və nəhayət, sözdüzəldici vasitələrin köməyiylə dildə yeni sözlərin yaranması kimi hadisələri əhatə edir.

Tədqiqatın obyektı. Dilin söz tərkibində olan dəyişikliklər istər linqvistik, istərsə də digər səbəblərdən meydana çıxır. Sözlər səslərə, qrammatik və sintaktik formalara nisbətən dəyişikliklərə daha tez məruz qalır. Sosial həyatda, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər az bir müddət ərzində öz əksini dilin lüğət tərkibində tapır. Sosial ehtiyac faktoru sözdüzəltmənin mexanizminə çevrilir.

Tədqiqatın predmeti. Ümumiyyətlə, elmin, insan zəkasının inkişafı ilə əlaqədar olan yeni məfhumlar və ifadələr dilin lüğət tərkibində cəmlənir. Məhz bununla əlaqədardır ki, dilin lüğət tərkibi sabit olmayıb həcmi ildən-ilə genişləndirir. Bu proses demək olar ki, dünyada mövcud olan bütün canlı dillərə aiddir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Müasir dövrdə geniş bir sferaya malik olan ingilis dili də lüğət tərkibinin həcmi böyük sürətlə artırmaqdadır. “*Son zamanların tədqiqatlarına görə müasir ingilis dilində 600 000-ə yaxın söz var. Bu isə Yelizaveta dövründə qeydə alınmış 140 000 sözdən dörd dəfə çoxdur. Yəni, müasir dövrdə istifadədən düşmüş və unudulmuş sözləri və ya söz əvəzləyicilərini nəzərə almasaq, Şekspirin dövründən sonra 450 000 yeni söz yaranmışdır*” [34, s.7].

Bu tədqiqatla tamamilə razılaşan Amerika sosioloqu A.Tofler öz fikrini belə əsaslandırır: “*Əgər Şekspir hal-hazırda Londonda və ya Nyu-Yorkda olsa idi, bizim leksikonumuzun doqquz sözündən yalnız birini başa düşə bilərdi*” [39, s.159].

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Demək olar ki, həndəsi inkişafa malik olan yeni söz yaratma prosesi müasir dövrdə yeni lüğətlərin və ya artıq mövcud olan lüğətlərə əlavələrin hazırlanmasına səbəb olur. Məsələn, əsrimizin 30-cu illərində tərtib olunmuş “*Oxford English Dictionary*” lüğətinin tərtibatçıları bu lüğətə ümumi həcmi 50000 sözdən ibarət olan daha 3 cildi əlavə etməyi nəzərdə tuturlar. Bu lüğətə ilk əlavə cild 1972-ci ildə çıxmışdır.

Qeyd edək ki, burada söhbət lüğətlər tərəfindən qeydə alınmış, adi xarakter daşıyan, yəni ədəbi dildə geniş istifadə olunan sözlərdən gedir. Lakin sözlərin digər kateqoriyası da mövcuddur ki, buraya gündəlik danışmada istifadə olunan sözlər daxildir. Bəs onların miqdarı nə qədərdir? Bu suala dəqiq cavab vermək mümkün deyil və bu sözləri ümumiyyətlə hesaba almaq lazım deyil, çünki onlar müəyyən dar çərçivədə işlənir və demək olar ki, bu çərçivədən kənara çıxır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas yeri sözdüzəltmə tutur. Yeni düzələn sözlərin böyük əksəriyyəti bu və ya digər bir dilin malik olduğu sözdüzəldici vasitələrin köməyi ilə yaranır. Lakin yeni söz yaradılmasında bu və ya digər sözdüzəldici vasitənin rolu müxtəlifdir. Bu işə dillərin müxtəlif inkişaf dövrlərinə və bir-birindən fərqlənən leksik-məna qruplarına malik olmaları ilə izah olunur. Yeni sözlərin düzəldilməsində sözdüzəldici vasitələr müxtəlif fəallığa malikdir, yəni onların bəziləri həddindən artıq fəal olub yaranmış yeni sözlərin böyük əksəriyyətini əhatə edir, bəziləri məhdudlaşmış fəallıq dərəcəsi ilə seçilir və nəhayət üçüncü qrup isə ya az məhsuldar, ya da tamamilə qeyri-məhsuldar olur.

Dilin müasir inkişaf mərhələsində mövcud olan sözdüzəltmə prosesinin mühüm tərəflərinin diqqətlə öyrənilməsi və aşkara çıxarılması dilin inkişaf prosesinin müəyyənləşdirilməsində həm sinxron, həm də nəzəri cəhətdən mühüm əhəmiyyət

malikdir. Bu tədqiqatların nəticələri doğma dillərin, o cümlədən də, xarici dillərin tədrisində geniş istifadə olunur.

İngilis dilində sözdüzəltməyə aid əsərlərdə onun bir çox tərəfləri, xüsusilə sözdüzəldici, vasitə və modellərin struktur-semantik müxtəliflikləri kifayət qədər tədqiq olunmuşdur.

Lakin yeni söz yaratma prosesi, onun xüsusiyyətləri, əmələ gəldiyi şərtlər, sözdüzəltmə prosesini şərtləndirən ekstradilçilik və daxilidilçilik faktorları müasir ingilis dilində tam dəqiqliklə öyrənilməmişdir. Son illər ərzində rus, alman, ispan sözdüzəltməsinə və həmçinin ümumi sözdüzəltmə nəzəriyyəsinə həsr olunmuş əsərlərdə bu problemlərin bir çoxu müzakirə edilmişdir. Belə ki, E.S.Kubryakov, M.D.Stepanov, İ.S.Uluxanov, E.Benvenist, H.Marçand və başqalarının tədqiqatları sözdüzəltmə prosesinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə yol göstərmiş və onun gələcək tədqiqatlarında əsas istiqamətləri müəyyənləşdirmişlər.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Onu da qeyd edək ki, müasir nəzəri və təcrübi söz yaratma prosesində statikadan dinamikaya keçid tendensiyası hökm sürür. Bu isə “hazır sözlər necə yaranıb” problemindən daha çox “onları necə və hansı vasitələrin köməyi ilə yaratmaq olar” problemini ortaya qoyur. Bu tendensiya son vaxtların dilçilik tədqiqatlarının ümumi istiqamətində əsaslı dəyişikliklərin, daha dəqiq desək, “məna birinciliyində əsaslı dönüş” probleminin nəticəsi, həlli idi. Öyrənilən hadisədə birinci növbədə məzmun, məna faktorunun aşkara çıxarılması yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin sözdüzəltməyə dair əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Bu kimi istiqamətlər, fikrimizcə, sözdüzəltmənin bir çox aktual problemlərinin həllində uğurlu addım atmağa imkan yaradır.

Müasir dilçilikdə məhsuldar sözdüzəltmə ən aktual problemlərdən biridir. Söz yaratma prosesini şərtləndirən və ona təsir edən bütün faktorların öyrənilməsi “yeni söz necə yaranır” sualına cavab verməklə bərabər, gələcəkdə söz yaratma prosesinin özünü proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu məsələnin həllində dilçilərin ümumi həmrəyliyi mühüm faktordur. Yəni, kompleks şəkildə həyata keçirilən tədqiqatlar o

zaman uğurla nəticələnmə bilər ki, bu tədqiqatlarla dilçiliyin sosial, psixoloji və məntiqi məsələlərinə dərinlən bələd olan mütəxəssislər məşğul olsunlar.

Müasir ingilis dilinin leksikologiyasında yeni söz yaratma vasitələrinin çox geniş yayılması bu problemin son dərəcə aktual və mühüm əhəmiyyətə malik olmasını təsdiqləyir.

Beləliklə, bu tədqiqat işi söz yaradıcılığının ayrı-ayrı aspektlərini, müxtəlif məhsuldar və qeyri-məhsuldar sözdüzəltmə modellərini, onların xarakterik xüsusiyyətlərini araşdırmağı və bu sözdüzəldici vasitələrin köməyilə yaranan yeni sözlərin, daha dəqiq desək, feillərin semantik təhlilini qarşıya əsas məqsəd kimi qoyur.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

SÖZ YARADICILIĞI

Söz yaradıcılığı leksikologiyanın müstəqil bir sahəsi kimi müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı və söz lüğətinin inkişafı haqqında olan əvvəlki kitablar, məqalələr və monoqrafiyalar istər rus, istərsə də xarici dillərdə xüsusilə də ingilis dilində söz yaradıcılığının morfoloji, sintaktik və leksik-semantik tiplərini qeyd edirlər. Məs. Meşkov [30, s.18] söz yaradıcılığı haqqında danışarkən iki əsas qrupu fərqləndirmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Qrammatik sintaqmlar şəklində, yəni bütöv linqvistik vahidlərin, məsələn, söz və şəkilçinin birləşməsi yolu ilə yaranmış sözlər: *un-do*, *do-er* və s.

2) Ekspressiv simvolizm: *shelly-sholly*, *bibble-bobble* və s.

Söz yaradıcılığının növlərinə gəldikdə isə bu barədə fikir ayrılıqları mövcuddur. Müasir dilçilikdə, o cümlədən, ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasının müxtəlif üsulları mövcuddur. Bunların sırasına sözdüzəltmə, konversiya, ixtisar, əks sözdüzəltmə, leksik-semantik təhlil, səslərin əvəzlənməsi, sözdə vurğunun yerinin dəyişməsi və s. aiddir. Lakin qeyd edək ki, adları çəkilən bu vasitələr söz yaratma prosesində eyni dərəcədə çıxış etmir. Bu barədə Tsarev [33, s.9] maraqlı tədqiqatlar aparmışdır. O, bu vasitələri yeni söz yaratma prosesində tutduqları mövqeyə görə üç qrupa bölmüşdür. Birinci qrupa sözdüzəltmə, ikinci qrupa konversiya, leksik-semantik təhlil, ixtisar, substantivləşmə və nəhayət, üçüncü qrupa səs dəyişməsi və vurğu vasitəsilə yeni söz yaratma aiddir. Üçüncü qrup az məhsuldardır və demək olar ki, söz yaradıcılığının tarixi vasitələrinə aiddir.

Bəzi tədqiqatlarda isə söz yaradıcılığının iki əsas növündən bəhs olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Şəkilçilər vasitəsilə yeni söz yaratma;

2) Mürəkkəbləşmə yolu ilə yeni söz yaratma. Bəzən buna konversiya da əlavə olunur.

Ümumiyyətlə, son araşdırmalar sübut edir ki, söz yaradıcılığında məhsuldarlıq anlayışı nisbidir.

Demək olar ki, tam məhsuldar üsul yoxdur. Müxtəlif üsullar məhsuldarlığın müxtəlif dərəcəsinə malikdirlər. Bu baxımdan məhsuldarlığın üç dərəcəsi müəyyən olunur.

- 1) Yüksək məhsuldar üsullar;
- 2) Az məhsuldar üsullar;
- 3) Qeyri-məhsuldar üsullar.

Bəs “məhsuldarlıq” dedikdə nə başa düşülür? “Məhsuldarlıq” dedikdə ingilis dilçiliyində əsasən müəyyən şəkilçinin qeyri-məhdud köklərə birləşərək yeni sözlər əmələ gətirməsi başa düşülür [32, s.18]. Bu terminə görə danışan şəxs istədiyi anda həmin şəkilçi vasitəsilə yeni söz düzəldə bilər. Deməli, müəyyən bir üsulun məhsuldarlığı söz yaratma prosesində onun nə dərəcədə fəal iştirak etməsi ilə bağlıdır.

Digər dilçilik sahələrində olduğu kimi, söz yaradıcılığı da iki nöqtəyi-nəzərdən öyrənilə bilər. Bunlardan biri sinxronik, o biri isə diaxronik analizdir. Bu iki anlayışı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Sinxronik analiz dedikdə, söz yaradıcılığı tiplərinin dildə olan sisteminin araşdırılması, diaxronik analiz dedikdə isə söz yaradıcılığının tarixi cəhətdən araşdırılması başa düşülür.

1.1. Sözdüzəltmə

Dil öz lüğət tərkibini daima yeni sözlərlə təchiz edir. bu isə əsasən sözdüzəltmə yolu ilə həyata keçirilir. Məhz bununla əlaqədardır ki, digər dil sistemlərindən fərqli olaraq sözdüzəltmə ətrafda baş verən dəyişiklikləri daha dəqiq və dürüst əks etdirir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəltmə aparıcı və xüsusi bir rola malikdir.

Sözdüzəltmədən danışarkən, Meşkovanın [29, s.5] onun iki mənada işləndiyini qeyd edir. Əvvəla, bu yeni söz yaranmasının yolları və qaydalarıdır. Belə ki, yeni sözlərin yaranması kök və şəkilçi morfemlər vasitəsilə müəyyən modellərə uyğun olaraq dilin öz bazasından istifadə etməklə və digər yollarla həyata keçirilir. Digər bir tərəfdən “sözdüzəltmə” termini dilçilik elminin müəyyən bir aspektini təşkil edir.

Bu cəhətdən də “sözdüzəltmə” və “qrammatika” terminləri arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur, çünki qrammatika da dilin qrammatik qanunlarını əhatə edən elmi və ümumiyyətlə qrammatik qaydaların məcmusunu öyrənərək dilçiliyin aspektini təşkil edir. Lakin bu heç də sözdüzəltməni nə qrammatikanın, nə də leksikologiyanın sahəsi hesab etməyə əsas vermir.

Qeyd edək ki, əsrimizin əvvəllərində sözdüzəltməyə gah qrammatikanın, gah da leksikologiyanın hissəsi kimi baxılırdı. Müxtəlif tədqiqatçılar bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirdilər. Meşkov sözdüzəltməni qrammatika ilə bağlayan aşağıdakı səbəbləri göstərirdi:

1) Qrammatikada olduğu kimi, sözdüzəltmədə də yeni söz düzəltmək üçün oxşar morfoloji vasitələrdən istifadə edilir;

2) Sözdüzəltmə də sözün bir nitq hissəsindən digərinə (*move-movement*), bir leksik-qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsi ilə əlaqədardır.

Sözdüzəltməni leksikologiyanın obyektinə hesab edən bir çox tədqiqatçılar aşağıdakı səbəbləri əsas götürürdülər:

1) Sözdüzəltmə nəticəsində məhz leksik vahid yaranır.

2) Sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi vasitəsidir.

Lakin sonralar aparılan tədqiqatlar sözdüzəltmənin müstəqil bir dilçilik aspekti olduğunu sübut etdi. Bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirən müəlliflərin (Arbekova T.İ., Meşkov O.D., İvanov A.N., H.Marçand) tədqiqatlarını ümumiləşdirib aşağıdakı səbəbləri əsas göstərmək olar:

1) Sözdüzəltmə zamanı qrammatik fleksiyalara bənzər vasitələrdən istifadə edilir, lakin bu vasitələr qrammatik fleksiyalardan əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, qrammatik fleksiyalar bütün kateqoriyalardan olan sözlərə qoşulma xüsusiyyəti ilə seçilir. Məsələn, ingilis dilində bütün sayıla bilən isimlərin sonuna “s” şəkilçisi artırmaqla cəm forma düzəlir. Digər formada düzələn isə “müstəsnalar” təşkil edir. Sözdüzəldici şəkilçilərdə isə vəziyyət bir qədər başqadır. Burada sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə görə artırılır və müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərə müstəsnalar kimi baxılmaz. Məsələn, *read - reader, walk - walkment*.

2) Sözdüzəltməni qrammatikanın sahəsi kimi təqdim etməyə əsas verən səbəblərdən biri də sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması fikridir. Lakin bu fikir heç də özünü doğrultmur, çünki sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması qrammatik qaydalara deyil, sözdəyişdirici qanunauyğunluğa əsaslanır.

3) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri sözdüzəltmə zamanı yeni leksik vahidin yaranmasıdır. Bildiyimiz kimi, leksik vahid həm də leksikologiyanın predmetidir. Lakin burada hazır lüğət tərkibinin hissəsi olan leksik vahid nəzərdə tutulur. Beləliklə, sözdüzəltmə nəticəsində yaranan leksik vahid bura daxil deyil.

4) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri də onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas yolu hesab edilməsi fikridir. Lakin sözdüzəltmə bu yollardan yalnız biridir.

Beləliklə, yuxarıda sözdüzəltməyə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşan tədqiqatçıların fikirləri ilə tanış olduq. Onların bir qismi sözdüzəltməni qrammatika və leksikologiyanın obyektı, digər bir qismi isə müstəqil bir elm sahəsi kimi qəbul edərək bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, sözdüzəltmənin müstəqil bir elm sahəsi kimi ayrılması daha düzgün və məqsədəuyğun olar.

Ümumiyyətlə, dilin hər hansı bir aspektinin xüsusi sahə kimi ayrılması üçün onun xüsusi tədqiqat obyektı olmalıdır. Sözdüzəltmə üçün belə bir tədqiqat obyektı isə, Meşkovun fikrincə, şəkilçilər, konversiya və digər sözdüzəldici vasitələr nəticəsində yaranmış sözdür.

Sözdüzəltmədən danışarkən, adətən şəxsi və kütləvi söz yaradıcılığı nəticəsində dilin lüğət tərkibinin yeni sözlərlə zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Şübhəsiz ki, yeni söz yaratmaq sözdüzəltmənin əsas funksiyasıdır. Doğrudan da, dünyanın dərk olunması, yeni-yeni obyektlərin yaranması və kəşfi dildən yeni-yeni terminlər tələb edir. İnsan öz zəhməti nəticəsində yaratdığı və ya təbiətin ona bəxş etdiyi yeni predmetlər haqqında danışmalı olur. Bu isə öz növbəsində elə dil nümunəsi tələb edir ki, orada

artıq frazalar, dilin lüğəti acizdir. Beləliklə, sözdüzəltmə lüğəti söz ehtiyatının tükənməsi təhlükəsindən qurtaran ən əsas dil mexanizmlərindəndir.

Sözdüzəltmədən danışarkən Arbekovanın [22, s.38] maraqlı müqayisəsini qeyd etmək yerinə düşərdi. O göstərir ki, yeni yaranmış sözün morfoloji quruluşu əsas götürülsə də, bəzən etimoloji nöqteyi-nəzərdən bu özünü doğrultmur. Məsələn, hamıya məlum olan “*boycott*” sözü şəxsi adla bağlıdır və quruluşuna görə sadə sözdür. Lakin “*boy*” hissəciyinə əsas söz kim yanaşma “*ladycott*” zarafatyana variantının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. “*Ladycott*” müəyyən bir mağazada bahalıqla əlaqədar ərzaq məhsullarını almaqdan imtina edən evdar qadınların etirazı mənasında işlənir. Beləliklə, Arbekova sözdüzəltmə zamanı yeni yaranmış sözlərin etimologiyasına diqqət yetirməyi qarşıya əsas məqsəd kimi qoyur və öz tədqiqatlarını bunun əsasında qurur.

Müasir ingilis dilində tədqiqatçılar sözdüzəltmənin bir sıra müstəsna xüsusiyyətlərini qeyd edirlər. Məsələn, Karaşuk [28, s.100] ingilis dilində işlənmə dairəsinə və yaranma vasitəsinə görə isimlərin feillərlə müqayisədə üstünlüyünü qeyd edir və bunu “*noun disease*” (isim xəstəliyi) adlandırır. Bunu İvanov öz tədqiqatlarında daha da dəqiqləşdirərək göstərir ki, yeni söz yaratma prosesində 92% adlarla sözdüzəltmə, 8% feillər və 1% digər nitq hissələrilə sözdüzəltmənin payına düşür.

Dilçilik ədəbiyyatında sözdüzəldici şəkildə, daha dəqiq desək, sonluqların xüsusiyyətlərindən danışarkən ilk növbədə sözdəyişdirici fleksiyların və sözdüzəldici sonluqların fərqləri probleminə diqqət yetirmək lazımdır.

Belə ki, “*citizens*” və “*citizenry*” sözlərini müqayisə edərkən H.Marçand qeyd edir ki, “*citizens*” sözü “*these, fell*” ilə (*These citizens feel insulted*), “*citizenry*” isə “*this, feels*” ilə işlənir. Daha sonra isə o göstərir ki, “*citizenry*” sözü birköklü sözlərlə (*crowd, nation*) əvəz oluna bilər. Beləliklə, o belə qərara gəlir ki, “*citizens*” və “*citizenry*” arasında və bu nöqteyi-nəzərdən “*s*” fleksiylası ilə “*-ery*” sonluğu arasındakı fərqi hər hansı bir yerdəyişmə və digər vasitələrlə deyil, bu şəkildə, əsas mahiyyətini ifadə edən funksiyalarında axtarmaq lazımdır, yəni “*s*” fleksiylası

cəm halını düzəltmək üçün istifadə olunaraq, “ümumi, müştərək, birgə” ideyalarından ayrılıqda götürülən iki və ya daha çox həmcins məfhumu ifadə etdiyi halda, *-ery* sonluğu məfhumların ümumiliyini, müştərəkliyini, birgəliyini bildirir, yəni “*citizenry = all citizens as a group*”. Lakin fərq yalnız bununla bitmir. Belə ki, tək və cəm halının göstəricisi kimi, “s” fleksiyası verilmiş kateqoriyanın bütün sözlərini əhatə etdiyi halda, “*-ery*” sonluğu ümumilik, birgəlik mənasında işlənən bütün sözlərə şamil edilmir. Tək və cəm halda olan sözlərlə qarşılıqlı əlaqə zamanı “*-ery*” sonluğu öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Məsələn, *soldier - soldiers - soldiery, teacher - teachers - teacherdom*. Fleksiya və sonluq arasında olan digər fərq sözün tədqiq olunan elementinin mövqeyi ilə izah olunur. Yəni, fleksiya sözün sonuna artırıldığı halda, sözdüzəldici sonluqdan sonra digər bir sonluq da artırıla bilər. İ.V.Arnold [36, s.64] bu fikri belə ifadə edir: “*A derivative is always capable of further derivation and is therefore homonymous to a stern*”.

Sözdüzəldici sonluq və sözdəyişdirici fleksiya arasındakı fərqi V.Adams [34, s.6] bir neçə səbəblə əlaqələndirir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Flektiv hissəciklərdə ikili əlaqə mövcuddur: tək halda olan, sayıla bilən isimlər onların cəm formalarının da mövcudluğuna işarə edir və ya əksinə. Düzəltmə sözlərdə isə sonluq sözün kökünün olmasına işarə edir. Burada əks fərziyyə mövcud olmaya da bilər. Məsələn, “*un+sifət*” modeli əsasında yaranan “*unclean*” sözü heç də “*undirty*” düzəltmə sözünün yaranmasına şərait yaratmır.

2) Sözdəyişdirici fleksiyalar mənə və funksiyalarına görə sabitdirlər. Bunun əksinə olaraq sözdəyişdirici şəkilçilər bir deyil, bir neçə mənə ifadə edə bilər.

3) Yeni elementlərlə daima zənginləşməkdə davam edən sözdüzəldici şəkilçilər sözdəyişdirici fleksiyalara nisbətən üstünlük təşkil edir.

4) Fleksiyanın funksiyası sözlər arasındakı əlaqənin aydınlaşdırılmasından ibarətdirsə, sonluqları əsasən yeni söz yaratmağa xidmət edir.

Sonluqların təhlili ilə məşğul olan bir çox tədqiqatçılar təsdiq edir ki, ingilis dilində sözdüzəldici sonluq kökə qoşularaq aşağıdakı funksiyalardan birini yerinə yetirir:

1) Sözü bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə çevirir: (*read-reader*);

2) Verilmiş sözü fərqli bir leksik-qrammatik kateqoriyaya çevirir: (*London-Londoner*);

3) Verilmiş sözə başqa bir konnotativ məna verir: (*book - booklet*);

4) Kişi cinsinə mənsub olan ismi qadın cinsi ilə əvəz edir: (*actor-actress*).

Verilmiş sözdə şəkilçi bu funksiyaların heç birini yerinə yetirməzsə, onu sözdüzəldici sonluq hesab etmək olmaz. Onu da qeyd edək ki, sonluqları bu funksiyalarına görə müxtəlif formada təsnif edənlər də var. Bunlardan ən geniş yayılmış təsnifat aşağıdakı kimidir: 1) kateqorikal; 2) dərəcə; 3) konnotativ; 4) qadın cinsli

Qeyd edək ki, bəzən bu və ya digər sonluq müxtəlif vəziyyətlərdə iki funksiyanı yerinə yetirə bilər. Məsələn, “-er” sonluğu həm kateqorial, həm də dərəcə funksiyasını yerinə yetirir (*reader, Londoner*). Sonluqların əksəriyyəti kateqorial olub, bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi yaratmağa xidmət edir. Eyni nitq hissəsi daxilində sözü bir leksik-qrammatik kateqoriyadan digərinə keçirən dərəcə sonluqlarının sayı ingilis dilində çox azdır. Bu növ sonluqlara daha çox isimlərdə rast gəlmək olar. Feildən feil düzəldən bu cür sonluqlar demək olar ki, yoxdur. Sifətdən sifət düzəldən sonluqlara gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu daha çox konnotativ sonluqlar vasitəsilə baş verir (*green-greenish*).

Müasir ingilis dilinin sözdüzəldici sonluqlar sistemini təsvir etmək üçün sonluqların sxemləri və modelləri haqqında müəyyən təsəvvürlərə malik olmaq lazımdır. Sonluqların sxem və modelləri bir çox alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, sonluqlar sisteminin təhlili göstərir ki, nitqin hansı hissələri sözdüzəltmə prosesinə cəlb olunur, onlardan hansı əsas, hansı düzəltmədir. Məsələn, Çarev [33, s.87] göstərir ki, $V+Suf.=A$ sxeminin köməyiylə feildən sifət düzəlir, yəni “*read+able=readable*”. bura həmçinin “*contributory=contribute+ory*” modeli də daxildir. Buradan da Çarev belə bir nəticəyə gəlir ki, bir sxem daxilində “əsas söz+konkret sonluq=düzəltmə söz” formasında bir neçə model ayrılı bilər, yəni “ $V + able = A$ ”, “ $V + ory = A$ ” və s. Bu sxemləri o, “dəyişən sxemlər” adlandırır, yəni əsas hissə düzəltmə sözdən seçilir, yəni feildən sifət və s. yaranır. Bundan başqa, Çarev qeyd edir ki, ingilis dilində “dəyişməyən sxemlər” də mövcuddur ki, bu hissələrdə əsas və düzəltmə hissələr

üst-üstə düşür. Məsələn, $N+Suf.=N$. Dəyişməyən sxemlərdə də müxtəlif modellər mövcuddur. Məsələn, $N+ade=N$, $N+age=N$ və s. Bu misalları digər nitq hissələri haqqında da demək olar.

Sonluqlar sxeminin təhlili ilə məşğul olan Meşkov 164 sonluq sxemi və onların müxtəlif modellərini müəyyənləşdirmişdir. Müxtəlif nitq hissələri düzəltmə cəhətdən o, sonluqlar sxemini dəyişən və dəyişməyən olmaqla iki əsas bağlı əsasında təsnif etmişdir. Bizi düzəltmə feillər maraqlandırdığından onların üzərində dayanaq. Digər nitq hissələri kimi feillər də iki sxem – dəyişən və dəyişməyən əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Dəyişən Sxem

I. $N + Suf. = V$ sxeminin 4 modeli mövcuddur.

- 1) $N+ate=V$ 2) $N+en=V$ 3) $N+ify=V$ 4) $N+ize=V$

II. $A + Suf. = V$ sxeminin 4 modeli mövcuddur.

- 1) $A+ate=V$ 2) $A+en=V$ 3) $A+ify=V$ 4) $A+ize=V$

Dəyişməyən Sxem

$V + Suf. = V$ sxeminin 1 modeli mövcuddur.

$$V + ify = V$$

İngilis dilində şəkilçilərdən danışarkən ön şəkilçilərin və ya önlüklərin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Önlükləri təsvir edərkən belə bir müddəa irəli sürülür ki, sonluqlardan fərqli olaraq önlüklər bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi yarada bilmir və onlar yalnız sözün leksik mənasını dəyişməyə xidmət edir. Bəzi dilçilər önlüklərin bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi yaratma qabiliyyətini təsdiqləsə də, digər tərəfdən qeyd edirlər ki, önlüklərin bu funksiyası müstəsna hallarda istifadə olunur. Belyayevanın [24, s.20] fikrinə görə, ismin belə çevrilməsi yalnız önlük deyil, həm də konversiya vasitəsilə baş verir. Sadəcə olaraq, önlük sözün leksik mənasını, konversiya isə qrammatik mənasını dəyişir. Lakin “outmachine” sözündə tamamilə başqa vəziyyətə rast gəlinir. Konversiya nəticəsində yaranmış “machine” feilinin “outmachine” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu halda bu sözlər üçün aşağıdakı sözdüzəldici prosesi təsvir etmək qeyri-mümkündür: *machine n* → *machine v* (təkmilləşdirmək) → *outmachine v* (daha çox maşını olmaq)

“*Out*” önlüyü “*to surpass, excel or outdo in the action of the simple word*” mənasında işlənir. Yuxarıda verilmiş sxemə əsasən “*outmachine*” sözü daha çox “qurmaq, yaratmaq, təkmilləşdirmək” mənasını verməli idi. Lakin faktik olaraq, “*outmachine*” sözündə ismin feilə keçəmsi “*out*” önlüyünün analogiyası ilə əlaqədar tamamilə başqa aspektdən baş verir. Bu fikri müdafiə edən Foster [3, s.176] müasir ingilis dilində önlüklərin dəyişdirmə qabiliyyətinə malik olması fikrini müdafiə edir.

Digər anlayışlar kimi önlüklərə də dilçilik elmində bir çox təriflər verilmişdir. Onlardan bəziləri çox qısa, bəziləri genişləndirilmiş formada olsa da müəyyən obyektə seçməyə cəhd edir. Məsələn, Piottux [31, s.125] önlüklərə aşağıdakı tərifini verir “*Prefixes are bound morphemes which are preposed to free morphemes*”.

Önlüklərə verilən təriflərin demək olar ki, hamısında önlük müstəqil işləyə bilməyən söz hissəsi kimi təyin olunur. Lakin bəzi tədqiqatlarda “*out, over-, under-*” və s. önlüklər müstəsna kimi qeyd olunur. Çünki onlar ön şəkilçilər kimi ikili təbiətə malikdirlər: *out₁, over₁, under₁; out₂, over₂, under₂*. Onlardan birincilər tam mənalı söz önlüklər olub mürəkkəb sözlər əmələ gətirdiyi halda (*outdoor, under-cloth*), ikinci qrup sözə qoşulub düzəltmə sözlər əmələ gətirərək müstəqil mənaya malik olurlar (*outdance, undervalue*). Qeyd edək ki, bəzi dilçilər önlüklər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözləri mürəkkəb sözlərlə eyniləşdirir. Onların fikrincə, önlük sözün birinci komponenti ilə eyni funksiyanı daşıyır. Əksər dilçilər isə əksinə, önlüklərlə düzələn sözləri mürəkkəb söz hesab etmirlər. Önlüklər haqqında olan bu mübahisələr artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların ikili təbiətə malik olmaları ilə izah olunur.

Müasir ingilis dilində önlüklərin müxtəlif təsnifatları da mövcuddur. Onlardan ən geniş yayılmış təsnifat aşağıdakı kimidir: 1) yerli-alınma; 2) dəyişən-dəyişməyən; 3) inkar-təsdiq; 4) birvalentli-ikivalentli

Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dillərdən (əsasən latın, yunan, fransız) alınma önlüklərə nisbətən yerli önlüklər müasir ingilis dilində azlıq təşkil edir. Alınma önlüklərin konkret miqdarı yoxdur. Daha dəqiq desək, bu müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlifdir. Məsələn, “*The Random House Dictionary of the English Language*”

(N.Y., 1967) lüğəti 48 belə önlüyün adını qeyd edir. Bunlara *a-*, *anti-*, *arch-*, *co-*, *extra-* və s. misal göstərmək olar.

Valentlik nöqtəyi-nəzərdən isə önlüklərin bəziləri yalnız bir nitq hissəsi ilə birləşə bildiyi halda, digərləri müxtəlik nitq hissələrinə qoşulurlar. Məsələn, *arch-* önlüyü yalnız isimlərə (*archbishop*, *archenemy*), *dis-* önlüyü isə həm feillərə (*disagree*), həm də isimlərə (*discourage*) qoşulur.

Önlüklər həmçinin müxtəlif nitq hissələri yarada bilmək baxımından da seçilir. Belə ki, Piottuxun [31, s.26] araşdırmalarına görə, 42 sözdüzəldici önlükdən 5-i yalnız feil (*be-*, *de-*, *en-*, *out-*, *un-*), 1-i yalnız sifət (*cis-*), 5-i yalnız isim (*ex-*, *arch-*, *ana-*, *dys-*, *per-*), 1-i yalnız zərf (*a-*), 14-ü həm isim, həm sifət (*a₂-*, *anti-*, *demi-*, *epi-*, *hemi-*, *hypo-*, *hyper-*, *im/in-*, *non-*, *pro-*, *pan-*, *subter-*, *supra-*, *un₂-*), 3-ü həm feil, həm isim (*for-*, *sur-*, *re-*), 1-i həm feil, həm sifət (*circum-*), 12-si həm feil, həm isim, həm də sifət (*co-*, *contra-*, *counter-*, *dis-*, *intra-*, *mis-*, *post-*, *pre-*, *sub-*, *trans-*, *over-*, *under-*) düzəldir.

Önlüklər təsdiq və inkar kateqoriyasına ayrılmasına baxmayaraq, müasir ingilis dili önlüklərinin böyük əksəriyyəti inkardır. Məsələn, *un-*, *in-*, *dis-*, *a-* və s.

Dəyişdirə bilmək nöqtəyi-nəzərdən önlüklər dəyişən və dəyişməyən olmaqla iki qrupa bölünürlər. Qeyd edildiyi kimi, ingilis dilində dəyişən önlüklərin miqdarı dəyişməyənlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Bununla əlaqədar dəyişə bilən önlüklər sistemi ilə dəyişə bilməyən önlüklər sistemini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Piottux [31, s.146] 25 dəyişən önlük ayırır ki, bunlar da iki böyük qrup təşkil edir:

1) isim və zərf köklərindən feil düzəldən önlüklər: *be-*, *de-*, *dis-*, *en-*, *inter-*, *out-*, *over-*, *re-*, *under-*.

2) isim, söz birləşməsi və feili sifət köklərindən sifət düzəldən önlüklər: *anti-*, *inte-*, *over-*, *poly-*, *pre-*, *post-*, *supra-*, *un-*, *under-*.

Piottux öz elmi işində 42 önlük göstərmişdir ki, bunları da dəyişən və dəyişməyən adı altında qruplara bölmüşdür. Bizi düzəltmə feillər maraqlandırdığından feil sxemlərini təhlil etsək daha məqsədəuyğun olar.

Dəyişən sxemlər

I Prefix +N=V sxeminin 6 modeli mövcuddur.

- 1) be + N = V 2) de + N = V 3) dis + N = V
 4) en + N = V 5) out + N = V 6) un₁ + N = V

II Prefix + A = V sxeminin 4 modeli mövcuddur:

- 1) be + A = V 2) en + A = V 3) de + A = V 4) dis + A = V

Dəyişməyən sxemin düzəltmə feillərə aid modelinə gəldikdə isə qeyd edək ki, burada bir əsas sxem “Prefix + V = V” və 23 model mövcuddur.

Qeyd edək ki, hər bir sxemə daxil olan modellər özləri də müxtəlif mənalar bildirirlər ki, bu da ümumiyyətlə önlüklərin ümumi mənaları ilə üst-üstə düşür. Meşkov müasir ingilis dilində önlüklərin 18 mənə ifadə etdiyini göstərmişdir. Bunlara üstünlük, natamamlıq, çatışmamazlıq, tamlıq, həmkarlıq, əhatə, dəyişmə, əks əlaqə, ardıcılıq, təsirlik və s. bildirən önlükləri aid etmək olar.

Müasir ingilis dilinin önlük və sonluq sistemlərini müqayisə edərkən aydın olur ki, onların arasında funksional və semantik cəhətdən müəyyən oxşarlıq mövcuddur. Funksional cəhətdən onlar yeni söz yaranması üçün bir növ “tikinti materialı”dırlar, semantik cəhətdən isə onlar bu və ya digər dərəcədə mücərrəd mənaya malikdirlər. Bundan başqa, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu şəkilçiləri sözlərlə yaxınlaşdıran xüsusi keyfiyyətlər də mövcuddur. Belə ki, şəkilçi quruluşundan başqa, semantik cəhətdən də sözün semantik və quruluş cəhətlərini təkrarlama və ya sözün xüsusiyyətləri şəkilçidə də öz əksini tapır. Məsələn, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq və s. xüsusiyyətlər bu qəbildəndir.

İngilis dilində sözdüzəltmədə önlük və sonluqların oxşar cəhətləri olduğu kimi, onlar arasında bəzi fərqlər də mövcuddur. Belə ki, sonluqlar müəyyən nitq hissələrinə qoşularaq ikili xarakter daşdığı halda (sözdüzəldici və sözdəyişdirici) önlüklər yalnız sözdüzəldici xarakter daşıyır. Məsələn, “-ness” sonluğu eyni vaxtda həm keyfiyyət, vəziyyət, həm də sözün müəyyən kateqoriyaya (ismə) mənsub olduğunu bildirir. Önlüklərdə isə vəziyyət başqa cürdür. Müəyyən bir önlüyün köməyilə həm isim, həm sifət (*non-*); həm feil, həm sifət (*de-*) və s. düzəltmək olar.

Bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, sonluqla müqayisədə ön şəkilçilər sözün leksik mənasını dəyişmək kimi yalnız müstəsna xüsusiyyətə malikdir. Başqa sözlə, önlüyün əsas funksiyası önlük modelləri arasında sözün xarici görünüşünü dəyişməklə mənasını dəyişməkdir. Lakin bununla qeydsiz-şertsiz razılaşmaq olmaz, çünki bəzən dil faktları bunu təsdiqləmir.

Müasir ingilis dilində önlük sisteminin inkişafı önlüklərin funksiyasında da dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, sözdəyişdirici funksiya ilə yanaşı önlük yeni söz yaratma funksiyasını da qazanmışdır. Məsələn, hipotetik nəzəriyyəyə aid olub “nəyinsə əleyhinə” mənasını verən “*anti-*” önlüyü isim və sifət köklərinə qoşularaq əsas mənaya tamamilə əks olan mənə ifadə edir. Belə ki, “antielectron” sözü “mənfi elektron yükü ilə yüklənmiş elementar hissəcik” mənasını ifadə edən “electron” sözündən fərqli olaraq “müsbət elektrik yükü ilə yüklənmiş elementar hissəcik” mənasını verir. Beləliklə, “electron və antielectron” müxtəlif keyfiyyətlər ifadə edən, müxtəlif mənalı sözlərdir. Bu funksiya baxımından önlüklər sonluqlarla üst-üstə düşür.

Ümumiyyətlə, önlüklər və sonluqlar sözdüzəltmə prosesində bir-birindən təcrid olunmuş halda mövcud ola bilməz. Onların qarşılıqlı əlaqəsi sistem xarakteri daşıyır, yəni müasir ingilis dilində onlar arasında müəyyən mənada sinonim əlaqə mövcuddur.

İngilis dilində sözdüzəltmə yalnız ön və son şəkilçilərlə məhdudlaşmır. Bu prosesdə yarımşəkilçilərin daha dəqiq desək, yarımönlüklər və yarımsonluqların rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu cür yarımşəkilçilər sözdüzəltmə prosesində çox fəal iştirak edir və onların köməyi ilə yeni sözlər yaranır. Belə yarımşəkilçilərə *euro-*, *bio-*, *micro-*, *self-*, *half-*, *graphy-* və s. aiddir.

Yarımşəkilçilər mücərrəd mənə ifadə edən tam şəkilçilərdən konkret mənə ilə fərqlənir və bu da onları əsas sözlərlə yaxınlaşdırır. Məsələn, *bio* “bioloji” - bioengineering “biomühəndislik”, *eco* “ekoloji” - ecocrisis “ekoloji krizis” və s. Bu nümunələrdə “*bio*, *eco*” konkret mənə ifadə edərək əsas sözün mənasını qoruyub saxlayır (biological, ecological). Bu sözləri “self” yarımönlüyü haqqında da demək

olar, yəni self “öz, özüm” - aelfactualization “özünü tanıma, özünü ifadə etmə” mənalərini verir.

Yarımsəkilçilər əsas sözlərdən ən çox formalarına görə fərqlənir. Belə ki, onlar daha çox “o” sonluğu ilə bitirlər. Məsələn, “*astro-, cosmo-, neuro-, electro-*” və s. Bu cür misalların sayını artırmaq olar.

Bir çox ingilis dili lüğətlərində bu cür sözdüzəltmə “combining form” əlamətinə malikdir. Lakin onların bu kateqoriyaya doğrudan da daxil olub-olmaması haqqında vahid bir kriteriya yoxdur. Müxtəlif lüğətlərin tərtibatçıları bu və ya digər şəkilçinin “combining form” cərgəsinə aid edilməsinə öz mövqelərindən yanaşırlar. Məsələn, “mini-” önlüyü “*The Concise Oxford Dictionary New Edition*”, “*Webster’s Seventh New Collegiate Dictionary*” lüğətlərində “combining form” kimi izah olunur. “*A Dictionary of New English*” (*Barnhart’s Dictionary*) lüğətində isə bu cür önlük kimi nəzərdən keçirilir. Bunu digər nümunələrdə də sübut etmək olar.

Buradan bir daha aydın olur ki, müasir ingilis dilinin sözdüzəltməsində yarımsəkilçi (combining form) anlayışı tam dəqiq olunmamışdır və buna görə də müəyyən mənaya malik deyil.

1.2. Konversiya

Söz yaradıcılığında əsas yer tutan vasitələrdən biri də konversiyadır. Konversiya ilə müxtəlif alimlərin tədqiqat işlərində müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olar.

Arbekova [22, s.41] konversiyayı belə xarakterizə edir. “Konversiya – əsas sözün bəzi formaları ilə üst-üstə düşən və fərqli bir kateqoriyaya məxsus söz yaradan şəkilçisiz sözdüzəltmə formasıdır.” O, həmçinin qeyd edir ki, konversiya nəticəsində yaranmış söz yeni paradigma daşıyır. Konversiya zamanı əsas sözlə semantik cəhətdən bilavasitə əlaqədar olan omonimlər yaranır. Bu zaman əsas sözün mənasına uyğun olaraq yeni yaranmış sözün mənasını izah etmək olar. Söz yaradıcılığında şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərin konversiya yolu ilə düzələn sözlərdən fərqi odur ki, birinci üsulda semantik fərq ilə yanaşı morfoloji fərqlər də var (eat-eatable), ikinci

üsulda isə müxtəlif nitq hissələrinə aid olması ilə fərqlənən semantik fərqlər də mövcuddur (hand - to hand).

Meşkov [29, s.120] konversiyayı sözdüzəltmənin elə bir forması hesab edir ki, burada sözün quruluşunda dəyişiklik etmədən bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi yaranır. Məsələn, *hammer n - hammer v*. Meşkova görə “*hammer n - hammer v*” kimi sözlər tək sintaktik funksiyası ilə fərqlənir. Yəni, *hammer* feilinin “*hammers, hammered*” formaları, *hammer* isminin “*hammers*” cəm forması mövcuddur.

Konversiya bir çox dillərdə mövcuddur, lakin ingilis dilində o daha geniş yayılmış formaya malikdir. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, ingilis dilində nitq hissələrinin morfoloji göstəriciləri yox dərəcəsidədir. İngilis dilində doğrudan da, nitq hissələrinin morfoloji fleksiyaları ya heç seçilmir, ya da yalnız sözdüzəldici vasitələrlə seçilir. Bu isə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirərək yeni leksik vahidlərin yaranmasını təmin edən konversiyanın geniş yayılmasına səbəb olur. Konversiya xüsusilə yeni feillərin əmələ gəlməsində çox məhsuldardır. Əslində ingilis dilinin söz yaradıcılığında feillərin bu üsul ilə yaranması əsas üsullardandır. XX əsrdə ingilis dilindəki neologizmlərin xeyli hissəsi konversiya üsulu ilə yaranmışdır.

Konversiya zamanı hansı nitq hissəsinin əsas, hansının ondan düzələn olduğu barədə bir çox fikirlər mövcuddur. Konversiya nəticəsində və əsasən $N \rightarrow V$ modeli əsasında yaranmış sözlərin hansının əsas və ya düzəltmə olması haqqında əsaslı dəlillər olmasa da burada semantik kriteriya əsas götürülür. Meşkov bu barədə yazır: “*Konversiya nəticəsində yaranmış sözlər semantik cəhətdən eyni olduğu kimi əsas və düzəltmə olmaqlarına görə də morfoloji və məna baxımından seçilmirlər. Beləliklə, onların kökləri eynidir və yalnız onların semantik quruluşunun differensiasiyası onların hansının əsas və düzəltmə olduğunu təyin edə bilər.*”

Burada məntiq anlayışının da böyük rolu vardır. Belə ki, isimlər – əşya, predmet, feillər isə bu predmetlərin köməyiylə yerinə yetirilən hərəkətləri bildirir. Bu cəhətdən, məsələn, “*hammer n - hammer v*” sözlərində əsas söz – isim, düzəltmə söz isə – feildir.

Əlbəttə ki, əsas və düzəltmə sözün müəyyən olunmasında məntiq kriteriyası tamamilə qəbul edilə bilməz. Çünki bu məsələyə digər baxışlar da mövcuddur.

Meşkova görə dilçilik aktorlarına əsaslanan kriteriya aşağıdakı fikirləri bu məsələ üçün əsas götürür:

- 1) qeyri-standart feil düzəltmə söz ola bilməz
- 2) şəkilçilərlə düzələn isimlər düzəltmə söz ola bilməz.

Bu iki prinsip aşağıdakı kimi də izah oluna bilər.

- 1) $N \rightarrow V$ istiqamətində yalnız zəif feillər əsas söz ola bilər.
- 2) $V \rightarrow N$ istiqamətində isə həm zəif, həm də güclü feillər əsas söz ola bilər.

Buna əsaslanaraq demək olar ki, “catch” feili əsas, “catch” ismi isə düzəltmədir. *Caution n - caution v*, *mention n - mention v* sözlərində isə isimlər əsas, feillər düzəltmədir. Çünki burada isimlər öz sonluqları ilə seçilir.

Belyayeva [24, s.21] düzəltmə sözlərin xüsusiyyətləri mövqeyindən çıxış edərək sözdüzəldici kriteriya əsasında düzəltmə istiqamətini müəyyən edir. Bu prinsipə görə tədqiq olunan söz sonluqlardan istifadə edib digər formalarını yaradırsa, o əsas, əks halda isə düzəltmədir. Belə ki, “awe *n* – awe *v*” sözlərində konversiya $N \rightarrow V$ istiqamətindədir, çünki “awe” isminin “awesome, awesomeness, awful, awfulness” kimi formaları mövcuddur. Lakin “float *n* – float *v*” sözlərində konversiya $V \rightarrow N$ istiqamətindədir, çünki “float” feilinin müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzəlmiş formaları var: *floatable, floatation, floatage, floater*.

Arbekova konversiyadan danışarkən əsas və törəmə sözün morfoloji xarakteristikasından asılı olaraq onun müxtəlif formalarını göstərir.

Əgər əsas və ya törəmə sözlər (və ya bunlardan biri) morfoloji cəhətdən dəyişə bilirsə, bu I növ konversiyadır. I növ konversiya zamanı yeni sözün yaranmasının ən əsas şərti sözün yalnız leksik mənasının və sintaktik funksiyasının dəyişməsi deyil, həmçinin onun sözdəyişdirici paradigmalarının dəyişməsidir. Verbalizasiya və substantivasiya konversiyasının I növünə tipik nümunədir, belə ki, burada isim və feil əsas söz rolunu oynayır.

Əgər əsas və ya törəmə söz morfoloji cəhətdən dəyişmərsə, bu artıq II növ konversiyadır. II növ konversiya sözün sintaktik funksiyasının və leksik mənasının dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Konversiyanın bu növünə sözləri və zərf (*In, off,*

on və s.), sözləri və bağlayıcı (*before, after* və s.), əvəzlilər və bağlayıcılar (*who, when, why* və s.) və s. aiddir.

Arbekova həmçinin göstərir ki, I növ konversiya tam və namatam ola bilər. Tam konversiya zamanı yeni yaranmış söz aid olduğu nitq hissələrinin bütün xüsusiyyətlərini götürür. Belə ki, verbalizasiya zamanı isim və sifətlər hərəkət mənasını ifadə edir və xəbər funksiyasında işlənir.

Natamam konversiya zamanı söz başqa nitq hissələrinin heç də bütün xüsusiyyətlərini qəbul etmir. Belə ki, natamam substantivləşmiş sifət və zərflərin aşağıdakı qrammatik xüsusiyyətləri var: müəyyənlik artikli ilə işlənərək xəbəri həmişə təkdə tələb edir, xəbərlə cəmdə uzlaşmasına baxmayaraq, cəm hal şəkilçisini qəbul etmir və s. Ümumiyyətlə, konversiyanın xarakteri konkret sözdən asılıdır.

Konversiya əlaqələri yalnız iki üzv arasında deyil, daha çox üzvlər arasında meydana gələ bilər. Tsareva [33, s.122] bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək 2, 3, 4, 5 və 6 üzvlü və həmçinin təsirli və təsirsiz ($V_t \rightarrow V_i$) feillər arasında konversiya əlaqələrinin mövcud olduğunu təsdiq edir. Məsələn, 2 üzvlü əlaqə: $V_t \rightarrow N$ rescue (v) xilas etmək \rightarrow rescue (n) xilas; və ya 5 üzvlü əlaqə $Adj \rightarrow Adv \rightarrow N \rightarrow V_t \rightarrow V_i$ right (*adj*) düzgün \rightarrow right (*adv*) düzgün \rightarrow right (n) düzgün \rightarrow right (V_t) düzəltmək \rightarrow right (V_i) düzəlmək.

İngilis dilində 2 üzvlü konversiya daha geniş yayılmışdır. Tsarevanın [20, s.122] “*The New Elizabethan Reference Dictionary*” lüğətini tədqiq edərkən aydın olur ki, o, 1113 vahid $N \rightarrow V_t$, 431 vahid $N \rightarrow V_t \rightarrow V_i$, 7 vahid $N \rightarrow V_t \rightarrow A$, 7 vahid $N \rightarrow V_t \rightarrow V_i \rightarrow A$, 2 vahid $N \rightarrow V_t \rightarrow V_i \rightarrow A \rightarrow Adv$, 1 vahid $N \rightarrow V_t \rightarrow V_i \rightarrow Adj$ konversiya əlaqələrini göstərmişdir.

Konversiyanın sonrakı tədqiqatları zamanı “konversiya modeli” terminindən istifadə olunur ki, bu da konversiyanın hansı istiqamətdə yarandığını göstərir. Məsələn, $N \rightarrow V$ modeli, $V \rightarrow N$ modeli, $V \rightarrow A$ modeli və s.

$N \rightarrow V$ modeli düzəltmə feil yaradan ən məhsuldar konversiya modelidir. Məsələn, anger: qəzəb-qəzəblənmək; auction: auksion-auksiona qoymaq və s. Meşkov bu modelin bəzi semantik tiplərini də göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) “Hərəkət aləti” mənasını bildirən isimlərdən “bu alətdən istifadə etmək” mənasını verən feillər yaranır. Məsələn, whip (*n, v*): qamçı - qamçılamaq.

2) “Hər hansı bir sənəti idarə edən şəxs” bildirən isimlərdən “həmin şəxsin funksiyasını yerinə yetirmək” mənasını verən feillər yaranır. Məsələn, police (*n, v*) polis - qorumaq.

3) “Heyvan” anlayışını bildirən isimlərdən həmin heyvanlara məxsus müxtəlif “hərəkətləri təqlid etmək” mənasını verən feillər yaranır. Məsələn, ape (*n, v*): meymun-meymun kimi davranmaq. Bəzən bu feillər heyvanı tutmaq, vurmaq, öldürmək və s. mənalı olur. Məsələn, fish (*n, v*): balıq-balıq tutmaq. Bu tip əlaqə geniş yayılmamışdır.

4) İsimlərdə göstərilən “yer” anlayışından “həmin yerə nəyisə yerləşdirmək” mənalı feillər yaranır. Məsələn, pocket (*n, v*): cib - cibə qoymaq.

5) Bəzi hallarda isimlərdən onlarda göstərilən obyektin kənarlaşdırılması mənasını verən feillər yaranır.

Bu beş əlaqə $N \rightarrow V$ modeli əsasında yaranan bütün konversiya əlaqələrini əhatə etmir. Əsas isim və düzəltmə feil arasında individual mənə əlaqələri cəhətdən bu modelə uyğun çoxlu nümunələr göstərmək olar. Məsələn, tree (*n*) ağac \rightarrow tree (*v*) pişiyi ağaca tərəf qovmaq.

Konversiya nəticəsində alınmış feillər müxtəlif səbəblər üzündən çoxmənalı da ola bilər. Arbekova aşağıdakı səbəbləri əsas götürür:

1) əsas ismin çoxmənalılığı ilə əlaqədar feil də çoxmənalı olur. Məsələn, stone *n* (alət) - stone *v* (daş atmaq); stone *n* (material) - stone *v* (daş döşəmək); stone *n* (sümük) - stone *v* (sümüyü çıxarmaq).

2) bəzən birmənalı isimdən müxtəlif mənalı feillər düzəlir. Məsələn, water (*su*) - water (sulamaq, yumaq, yaxalamaq) və s.

3) düzəltmə feil konversiya nəticəsində yaranmış olduğu isimlə semantik cəhətdən heç bir əlaqəsi olmayan sözlər yaradır. Məsələn, “foot” feili düzəltdiyi ismin mənası ilə heç bir əlaqəsi olmayan “hesablamaq, ödəmək” mənasını verir: *to foot the bill*.

Beləliklə, qeyd edək ki, $N \rightarrow V$ modeli əsasında yaranmış konversiyanın ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, konversiya nəticəsində yaranmış düzəltmə feillər

vasitəsilə fikir söz birləşmələrinə nisbətən daha aydın və lakonik olur. Məsələn, “*the ship got a breach*” əvəzinə “*the ship was holed*” demək daha düzgün, aydın və lakonik olar.

1.3. Əks sözdüzəltmə

Müasir ingilis dilində yeni söz yaratmanın digər vasitələrindən biri əks sözdüzəltmədir. Bütün sözdüzəldici aktlar ya əsas sözə hər hansı bir elementin artırılması, ya da şəkilçilərin iştirakı olmadan yaranan sözlər zəminində baş verir. Bunu sxem şəklində belə təsvir etmək olar: “əsas + sözdüzəldici element və ya akt = düzəltmə söz”.

Düzəltmə sözlərin çox az hissəsi bu sxemə uyğun gəlmir, yəni onlar heç bir sözdüzəldici şəkilçi olmadan yaranırlar. Buna əsaslanan söz düzəltmə “əks sözdüzəltmə” adlanır. Piottux [31, s.34] özünün elmi-tədqiqat işində “reversiya” terminindən istifadə etmişdir. Marchand isə əks sözdüzəltmə termini əvəzinə ingilis dilində çox geniş yayılmış “back-formation” terminindən istifadə edir.

Meşkovun fikrincə, əks sözdüzəltmənin əsas mənbələrindən biri xalq etimologiyasıdır. Lakin burada bəzən sözün öz daxili elementi sözdüzəldici şəkilçi ilə qarışdırılır. Müəllif fikrini daha da aydınlaşdırmaq üçün rus dilindən nümunə gətirir. O, qeyd edir ki, bəzən “-ik” şəkilçisi kiçiltmə mənasını bildirmək baxımından “zontik” və “stolik” sözlərində qarışdırılır. Belə ki, birinci sözdə “-ik” şəkilçisi sözün tərkibində mövcuddursa, ikinci sözdə kiçiltmə mənasını bildirmək üçün əlavə olunub.

Qeyd edək ki, bunu Azərbaycan dilində də müşahidə etmək olar. Məsələn, “incimək” sözündən yaranmış “incik” sifəti ilə “gəlin” sözündən yaranıb kiçiltmə mənasını ifadə edən “gəlicik” ismindəki “-cik” şəkilçiləri arasında fərq mövcuddur və onları qarışdırmaq olmaz.

Məlumdur ki, müasir ingilis dilində çoxlu alınma və tərkibində sonluqlar olan sözlər mövcuddur. İngilis dilində sözlərin işlənməsi zamanı bu sonluqların alınması əks sözdüzəltmənin digər mənbələrindən biridir. Belə sözlərə ən tipik nümunə beg→beggar, burgle→burglator sözləridir.

Myaçınanın tədqiqatlarına əsaslanaraq əks sözdüzəltməyə aşağıdakı modelləri aid etmək olar:

- 1) “isim - sonluq - feil” (N→Suff. →V)
- 2) “-ing” sonluğu - isim - feil” (N→ing→V)
- 3) “mücərrəd sonluqlu isim - feil” (N→Suff. Abstr. →V)
- 4) “sonluqla sifət - feil” (A→Suff. →V)
- 5) “sonluq - sifət - isim” (A→Suff→N)

Qeyd edək ki, əks sözdüzəltmə vasitəsilə bu modellər əsasında yaranan düzəltmə sözlər müxtəlif mənalar kəsb edir.

İkiəsaslı feillərin yaranmasında əks əlaqənin rolunu da bir çox tədqiqatçılar xüsusi qeyd edirlər. Məsələn, housekeeper → housekeep sözlərinə nəzər saldıqda görürük ki, burada “-er” sonluğu əsas rol oynayır. Yəni, bu model əsasında “-er” sonluğu ilə bitən isimdən ikiəsaslı feil düzəlir.

İkiəsaslı feillərin yaranmasında ən əsas mənbə “isim+feili sifət II” modeli əsasında düzəlmiş isimdir (*spoon-fed*→*spoon-feed*). Meşkov bu modeli digər sözdüzəltmə variantlarından fərqləndirərək burada iki prinsipi nəzər alır:

- 1) Burada sözdüzəldici element deyil, yalnız formant (-ed) atıla, qüvvətli feillərdə isə yalnız forma dəyişir.
- 2) Bu proses nəticəsində yeni söz deyil, yeni qrammatik forma yaranır, yəni feili-sifətdən məsdər yaranır.

Müasir ingilis dilində “spoon-fed” tipli feili sifətlərdən ikiəsaslı feillərin yaranması digərləri üçün əsas mənbə olmuşdur. Məsələn, 1680-cı ildə yaranmış “hen-pecked” sözündən 1688-ci ildə “hen-peck”, 1653-cü ildə yaranmış “smoke dried” sözündən 1704-cü ildə “smoke-dry” feili yaranmışdır.

İkinci tərəfi feili-sifət olan sözlərdən ikiəsaslı feillərin yaranması get-gedə daha da geniş yayılmaqdadır. Məsələn, bir çox qəzet səhifələrində bu prosesə bu və ya digər dərəcədə rast gəlmək olar: *This can be bought or homemade of muslin; The pea-nuts are dug and handshaken* və s.

1.4. Söz yaradıcılığında istifadə olunan digər üsullar

Bəzi tədqiqatçılar çözümləndirici yaradıcılığında əsas üsullarla yanaşı bir sıra əlavə, ikinci dərəcəli üsullar da ayırırlar. Onların bəziləri ilə tanış olaq.

Müasir ingilis dilində ixtisarlara və ya ixtisar yolu ilə düzəltmə sözlərin yaranması geniş yayılmışdır. Bu barədə “*The ABC of Style*” kitabında Rudolf Flet yazır: “*Don’t be afraid of using shortened words like ab, bra, exams, gas, gym, lab, pro, all these and many more are now standard English. They should be used freely without either quotation marks or apostrophes*”.

Beləliklə, “ixtisar” termini altında müxtəlif proseslər nəzərdə tutulur ki, bu proseslərin nəticəsi olaraq sözlər qısaldılır və öz prototipi ilə müqayisədə daha lakonik səciyyə daşıyır.

İngilis dilində leksik ixtisarlara təsnifatı müxtəlifdir. Son zamanlar onlardan geniş yayılmış ikisi ilə tanış olaq.

Sapoqova [18, s.36] aşağıdakı növ ixtisarlara ayırır:

- 1) sintaktik, məsələn: *public* ← *public house*, *sitter* ← *baby-sitter*;
- 2) fonomorfoloji, məsələn: *doc* ← *document*;
- 3) fonografik, məsələn: *Dr* ← *doctor*, *sec* ← *second*;
- 4) qarışıq, məsələn: *a-bomb* ← *atom-bomb*, *Eurasia* ← *Europa and Asia*.

R.Quirk [8, s.103] ixtisarlara üç növə bölmə: 1) Clipping; 2) Blends; 3) Acronyms.

“Clipping” bölməsində aşağıdakı ixtisar növləri nəzərdən keçirilir:

- a) sözün birinci hissəsinin ixtisarı, məsələn, *phone-telephone*;
- b) sözün sonunun ixtisarı, məsələn, *exam - examination* bu ilk formaya nisbətən daha geniş yayılıb;
- c) sözün həm əvvəlinin, həm də sonunun ixtisarı, məsələn, *flu - influence*. Bu ixtisar növü çox nadir hallarda istifadə olunur.

“Blends” bölməsində ixtisara yalnız bir növünə rast gəlinir. Bu isə ayrı-ayrı sözlərin hissələrinin qovuşaraq yeni söz əmələ gətirməsini bildirir. Məsələn, ingilis dilindəki “*breathalyser*” sözü “*breath*” və “*analyser*” sözlərinin hissələrinin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu üsul ilə düzəltmə sözlər dildə çox yaşamır,

lakin bununla belə ingilis dilinin lüğət tərkibində xeyli miqdarda bu tipli yeni sözlər müşahidə edilir: *clash* (toqquşma) = *clap* (qırpmə) + *crash* (qəza), *brunch* = *breakfast* + *lunch*, *slanguage* = *slang* + *language*.

“Acronyms” Bölməsində aşağıdakı ixtisar tipləri nəzərdən keçirilir:

a) ayrı-ayrı hərflərlə ifadə olunan akronimlər özləri də iki yerə bölünür: 1) bütöv söz ifadə edən hərflər, məsələn, EEC - European Economic Community; 2) mürəkkəb sözün elementlərini və ya sadəcə sözün hissələrini ifadə edən hərflər, məsələn, TV - television, TB - tuberculosis.

b) söz formasında ifadə olunan akronimlər. Bu cür akronimləri insanlar bəzən ayrı-ayrı hərflərin mənasına varmadan söz formasında tələffüz edirlər. Məsələn, LG (Life if Good), laser (light amplification by stimulated emission radiation), SOS (Save Our Souls, a wireless code signal of extreme distress).

Qeyd edək ki, ixtisarlardan bu forması Azərbaycan dilində də geniş yayılmışdır. Məsələn, ATV (Azad Azərbaycan Televiziyası), AFFA (Azərbaycan Futbol Federasiyası Assosiasiyası).

Söz yaradıcılığında digər üsullardan biri də səs və vurğu dəyişməsi ilə yeni söz yaranmasıdır. Lakin hər iki üsul tarixi səciyyə daşıyır, çünki belə sözlər müasir ingilis dilində artıq demək olar ki, yaranmır. Səs və vurğu dəyişməsi üsulu ilə bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi formalaşmışdır. Məsələn, *to sing* - *song*, *to live* - *life*. Həmin üsul ilə həmçinin sözlərin müxtəlif formaları əmələ gəlir: *to know* - *knew*, *to leave* - *left*.

Səs dəyişməsi ilə yaranan düzəltmə sözləri iki qrupa bölmək olar:

a) sait dəyişməsi yolu ilə müxtəlif nitq hissələri əmələ gəlir. Məsələn, *full* “dolu” - *to fill* “doldurmaq”, *food* “ərzaq”, *feed* “yedizdirmək”.

b) samit dəyişməsi əsasən kar və cingiltili samitlər arasında özünü göstərir. Məsələn, *advice* - *to advise*.

Samit dəyişməsində aşağıdakı samitlərin də bir-birinə çevrilməsi mümkündür.

[k] - [tʃ] - *to speak* - *speech*

[s] - [t] - *evidence* - *evident*

Samit dəyişməsi ilə sait dəyişməsi eyni vaxtda baş verə bilər.

both [bɔ:θ] - to bathe [beɪð]

Latın, fransız mənşəli bir çox sözlər, yəni feillər müvafiq isimlərdən vurğu ilə fərqlənirlər. Məsələn:

`export (ixrac) - to ex`port (ixrac etmək)

`import (idxal) - to im`port (idxal etmək)

Vurğu dəyişmələri yalnız isim, feillə məhdudlaşmır. Buna həmçinin sifət və feillər arasında da rast gəlmək olar.

`frequent (tez) - to fre`quent (tezləşdirmək)

`absent (olmayan) - to ab`sent (olmamaq)

Müasir ingilis dilində ikinci dərəcəli və ya əlavə vasitələrin rolu inkaredilməzdir.

II FƏSİL

ŞƏKİLÇİ VƏ PREFİKSLƏRLƏ DÜZƏLƏN FEİLLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Qeyd etməliyik ki, ingilis dilində feillərin düzəldilməsi söz yaradıcılığının geniş formalarını əhatə edir, onlar haqqında birinci fəsildə ətraflı şəkildə (ümumi formada sözdüzəltmə, konversiya, əks söz düzəltmə, şəkilçi və önşəkilçi barədə) bəhs etmişik.

İngilis dilində düzəltmə feillərin düzəldilməsində önşəkilçilər sonluq şəkilçilərinə nisbətən daha çox yeni söz yaradır. Bundan başqa müasir ingilis dilinin xarakter xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, konversiya yolu ilə demək olar ki, bütün nitq hissələrindən yeni feil düzəldilməklə şəkilçiləri bir qədər sıxışdırmağa başlayır. Dilçilik ədəbiyyatlarında göstərilir ki, sözdüzəltmə funksiyasını çox az feil şəkilçiləri qorunub saxlanıb və bunlara **-ate, -en, -ify(-fy), -ize(-ise)** kimi şəkilçilər (suffikslər) aiddir.

Vurğulamaq lazımdır ki, lüğətləri nəzərdən keçirdikdə **-ate** şəkilçisi ilə olan feillər eyni qrup sözlər yaradır ki, onların əsası eyni olur və müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Belə sözlərin əsası konkret olaraq hansısa nitq hissəsinə aid olmur.

associate - isim kimi ortağ, şərik, yoldaş, kompanyon, müttəfiq, silahdaş mənalarında işlədilir

associate – sifət kimi birləşmiş, birləşdirilmiş, birgə, köməkçi mənalarında işlədilir

associate - feil kimi öz semantikasını xeyli dəyişir – birləşdirmək, bağlamaq

We associate the name of Columbus with the discovery of America. Biz Amerikanın kəşfini Kolumbun adı ilə bağlayırıq.

If we can associate the two firms, we will be much stronger. Əgər biz bu iki firmanı birləşdirə bilsək, daha qüvvətli olarıq.

Həmin sözün başqa bir mənası əlaqələndirməkdir.

I don't associate the two ideas. Mən bu iki fikri əlaqələndirə bilmirəm.

I associate politics with war. Mən siyasəti müharibə ilə əlaqələndirirəm.

Başqa bir kontekstdə isə həmin söz qoşulmaq kimi mənanı verir.

I associate myself with that opinion. Mən də o fikrə qoşuluram.

He associates with highly undesirable people. O, son dərəcə arzuolunmaz adamlarla orutub-durur.

I don't like you associating with those people. Sənin o qəbildən olan insanlarla oturub-durmağını xoşlamıram.

Kontekst daxilində eyni sözün, yəni düzəltmə feilin strukturu eyni olmasına baxmayaraq işləndiyi situasiyadan asılı olaraq semantik çalarlığının necə dəyişməsinə müşahidə etdik.

acclaim - sevinclə/səs-küylə qarşılama, bəyənmə müddəaları – konversiya yolu ilə həmin sözün feil forması

acclaim - səs-küylə qarşılamaq

to acclaim the winner - qalibi hərarətlə qarşılamaq, qalibə hərarətlə əl açmaq;

The work was acclaimed as a masterpiece. Sənət əsəri şah əsəri kimi təqdim olundu.

Həmin əsas yenidən isim düzəldən şəkilçi qəbul edir və isimləşir.

acclimation - səs-küylə, hərarətlə qəbul etmə, bir şeyi ürəkdən bəyənmə anın da işlədilən nidalar.

Təbii olaraq dilin cəmiyyətlə bağlı inkişafı ilə əlaqədar yenidən feil düzəldən başqa bir şəkilçi “-ize” həmin ismin əsasına əlavə olunaraq **acclimatize** - mühitə uyğunlaşdırmaq, mühitə uyğunlaşmaq semantik çalarlığında işlədilir.

Arrive two days early in order to acclimatize. İki gün tez gəlin ki, uyğunlaşa bilərsiniz.

accumulate - yığmaq, toplamaq

to accumulate a large fortune - böyük var-dövlət yığmaq, toplamaq

I seem to have accumulated a lot of books. Mən çox kitab toplayan adam kimi görünürəm (təsiri bağışlayıram).

Debts began to accumulate. Borclar toplandılar (çıxardılar).

Dust soon accumulates if the room is not swept. Otaq süpürülməsə, tezliklə toz yığılar.

Bu **-ate** şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feil işləndiyi kontekstdən asılı olaraq tərcümədən göründüyü fərqli semantik çalarlıq ifadə edir.

Bu qəbildən olan feillərdən bəhs edərkən qeyd etmək istərdik ki, həmin feillər öz strukturlarına görə **N + ate = V** isim + **ate = feil** tipli olurlar.

vaccinate - peyvənd etmək, çiçək peyvəndi vurmaq

Have you been vaccinated against polio?

-ate şəkilçisi ilə düzələn feil adətən əsasın göstərdiyi hərəkəti ifadə edir. Buna aid nümunəyə diqqət yetirməyimiz bizə elə gəlir ki, bu məqamda daha doğru olardı.

fossilate - daşlaşmaq, daşa dönmək

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, ingilis dilində başqa bir modellə də feil düzəldilir. Bu model **N + en = V** yəni isim + **en = feil** modelidir.

threat - hədə, qorxu – hədələmək, qorxutmaq

threaten sözü adətən **with** sözünü ilə işlədilir.

to threaten with punishment - cəza ilə hədələmək

to threaten smb with one's fist - bir kəsi yumruqla hədələmək

Do you mean to threaten? Olmaya məni hədələyirsən?

I don't threaten easily. Məni qorxutmaq asan deyil.

It threatens to rain. Yağış qorxusu/təhlükəsi var.

The robber threatened the owner of the jewels with a gun. Zinət əşyalarının sahibini quldur (oğru) silahla hədələdi.

If you threaten the prisoner with severe pain he might admit his guilt. Siz dustağı ciddi ağrılarla qorxutsan o günahını boynuna ala bilər.

fright-frighten - qorxu, vahimə, hürkü, qorxutmaq, hədələmək, hürkütmək.

Sorry, I didn't mean to frighten you, she is not easily frighten. Üzr istəyirəm, mən heç də sizi qorxutmağı nəzərdə tutumurdun o asanlıqla qorxan deyil.

He threatened the intruders with a gun and frightened them off. O fırılacaqçuları tüfənglə hədələdi və hamısını qorxutdu.

The high prices have frightened off many customers. Yüksək qiymətlər bir çox müştəriləri hürkütdü (qorxutdu).

Sonradan həmin sözün feili sifəti yaranır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur və dilin leksik vahidi kimi sifət, təyinedici funksiyada çıxış edir.

frightened child - qorxmış, qorxudulmuş uşaq

What are you frightened of? Siz nədən qorxursunuz?

I'm frightened of walking home alone in the dark. Qaranlıqda evə tək getməkdən qorxuram.

He sounded frightened. O qorxmış səsləndi.

I am frightened for him. Mən onunçün qorxuram (ehtiyatlanıram).

She was frightened that the plane would crash. I am too frightened to ask him now.

O qorxmışdu ki, təyyarə qəzaya uğrayacaq. I am too frightened to ask him now.

Ondan soruşmağa görə mən olduqca qorxuram (ehtiyatlanıram).

Burada bir məsələni vurğulamaq istərdik ki, **-en** şəkilçisi ilə düzələn feillər qədim ingilis dilində **-an, -ain, -nian** kimi rast gəlinir. Məsələn, *swetan* - müasir *sweaten* - tərləmək, *gladian* - müasir ingilis dilində *gladden* - sevindirmək, sevinmək.

İlk növbədə bu şəkilçi isim və sifətlərdən feil düzəldir, xüsusilə onlar zəif feillər və təsriflənən zamanı şəxslə formalara daxil ola bilmirlər.

The sight of the flowers gladdened her heart. Güllərin görünüşü (mənzərəsi) onun ürəyini şənləndirdi (ruh verdi).

It gladdened him to see them all enjoying themselves. Onların hamısının şən olması, həzz almasını görmək onu sevindirdi.

Qədim ingilis dövründə bu model əsasında aşağıda qeyd etdiyimiz feillər yaranmışdır: **quieten** - sakitləşdirmək, **broaden** - genişləndirmək, genişlənmək, **swæten-sweeten** - şirinləşdirmək, şirnikləşdirmək, **hardian-harden** - möhkəmləndirmək.

He hardened into a warrior. O, bişmiş/dözümlü döyüşçü oldu.

The market hardened. Bazar sabitləşdi. Bazarda qiymətlər sabitləşdi.

Her face hardened into an expression of hatred. Onun sifətində nifrət ifadəsi möhkəmləndi.

He hardened his voice when he saw she wasn't listening. O onun (qadının) dinləmədiyini görəndə səsini möhkəmlətdi (qaldırdı).

Travel broadens the mind. Səyahət idrakı genişləndirir.

The river broadens (out) at this place. Çay (yatağı) bu yerdə genişlənir.

Spending a year working in the city helped to broaden his horizons. Şəhərdə bir qalib işləmək, onun üfüqlərini genişləndirməyə kömək etdi.

Bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, qədim ingilis dilində **-an**, **-ian**, **-mian** şəkilçiləri vasitəsilə sərbəst şəkildə sifətlərdən feil düzəltdiyi kimi, isimlərdən də feil düzəldilirdi. Müasir dövrdə **-en** şəkilçisi yalnız sifət əsaslarına artırılaraq feil düzəldilir, o ki məsələ qaldı isim əsaslarına artırılıb feilin düzəldilməsi yalnız qədim ingilis dövründə mümkün idi.

Sifət əsasına artırılıb feil yarandan **-en** şəkilçisi adətən əsasda göstərilən keyfiyyətin hərəkətini ifadə edir. Məsələn, *ripen* - yetişmək, *roughen* - nəyisə kobud etmək, nəzakətsizlik etmək, *stiffen* - bərkitmək, codlaşdırmaq, *whiten* - ağartmaq və s.

İngilis dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirdikdə (istər nəzəri cəhətdən, istərsə də lüğətləri) biz həmin düzəltmə feilləri bəzi qruplara ayıra bilərik. Əlbəttə, bu təsnifatda, başqa sözlə bölgüdə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik və həmin feilləri kontekst daxilində işlətməklə onların semantik çalarlığını da diqqətə çəkə bilərik.

İlk növbədə **-en** şəkilçisi fiziki və yaxud ruhi keyfiyyəti eləcə də insanların vəziyyətini ifadə edən sifətlərin sonuna artırılaraq feil yaradır və təbii olaraq yuxarıda vurğuladığımız kimi həmin keyfiyyəti də məhz hərəkətin keyfiyyətində də göstərir.

deaf - kar

deafen - kar etmək, qulaq batırmaq

This noise will deafen us all! Bu səs bizim hamımızı kar edəcək.

The noise of the siren was deafening her. Sirenanın səsi onun qulaqlarını kar edirdi.

Həmin feil yenidən **-ing** şəkilçisi qəbul etməklə yenidən sifətə çevrilir.

Please turn the radio down, the noise is deafening. Zəhmət olmasa, radionun səsini azalt/azaldın, səs qulaq batırır (səs qulaq batırıcıdır).

The government's response to the report has been a deafening silence. Hökumətin məruzəyə cavabı elə oldu ki, sanki heç nə olmayıb, eşidilməyib.

quiet - sakit

quieten - sakitləşdirmək, sakit etmək, susdurmaq

The chatter of voices gradually quietened. Çox danışan tədrisçi sakitləşdi, susduruldu.

Things seem to have quietened down a bit this afternoon. Bu gün məsələlər bir qədər sakitləşmiş kimi görünür.

sick - xəstə, naxoş, azarlı

sicken - xəstələnmək, zəifləmək, sarsımaq, qusmaq

He sickened and died. O xəstələndi və öldü.

He sickens at the smell. Bu iydən onun qusmağı gəlir/ürəyi bulanır.

He sickens at the sight of blood. O, qan görəndə özünü pis hiss edir.

He sickened of his new neighbour. O, təzə qonşusundan cana gəldi.

His resolution sickened. Onun qətiyyəti sarsıldı.

The public is becoming sickened by these pictures of violence and death. Bu amansızlıq və ölüm səhnəsinə görə publika (ictimaiyyət) sarsıldı.

Həmçinin **sicken** sözü yenidən sifətə **sickening** - çevrilir – ürəkbulandıran

It's sickening to see such cruelty. Belə qəddarlıq görmək ürək bulandırır.

weak - zəif

weaken - zəiflətmək, əldən salmaq, yumşalmaq

The team has been weakened by injury. Bədən xəsarətinə görə komanda zəiflədi.

The new evidence weakens the case against her. Yeni faktlar hadisəni onun əleyhinə zəiflədir.

His authority is steadily weakening. Onun nüfuzu davamlı zəifləyir.

The explosion had weakened the buildings foundations. Partlayıcı maddə binanın bünövrəsini laxlatdı (zəiflətdi).

Nothing could weaken his resolve to continue. Onun davam etmək qərarını heç nə zəiflədə bilməz (yumşalda bilməz).

You must not agree to do it. Don't weaken. Bunu etməyə razılaşmamalısınız. Yumşalmayın. Zəif olmayın.

The disease weakened him. Xəstəlik onu zəiflətdi (əldən saldı) üzdü.

The fall in productivity has weakened the economy. Məhsuldarlığın aşağı düşməsi iqtisadiyyatı zəiflədib.

I have been weakened by illness. Xəstəlik məni əldən salıb/zəiflədib.

They have not agreed to our requests, but they are clearly weakening. Onlar hələ də bizim xahişimizlə razılaşmayıblar, lakin açıq-aşkar yumşalırlar.

She asked so many times that in the end we weakened and let her go. O, o qədər çox xahiş elədi ki, axırda biz onun xahişi qabağında dura bilmədik və onun getməyinə icazə verdik/onu buraxdıq.

sad - qəmgin, qüssəli, pərişan, məyus

sadden - qəmləndirmək, kədərləndirmək, qüssələndirmək, mütəəssir etmək

We were all saddened by her death. Biz hamımız onun ölümündən kədərləndik/qüssələndik/mütəəssir olduq.

Fans were saddened to see the former champion play so badly. Keçmiş çempionun belə pis oynamasını görmək azərkeşləri məyus etdi.

It saddened her that people could be so cruel. Adamların belə qəddar ola biləcəyindən olduqca məyus oldu.

Bu tip sifət əsasları üzərinə **-en** şəkilçisinin artırılması ilə bağlı feillərin semantikasını cümlələr içərisində hansı fərqli semantik çalarlıq ifadə etməsinin şahidi oluruq. Bu ilk növbədə həmin feillərin hər birinin birləşmə yaratma qabiliyyəti ilə sıxı surətdə bağlıdır və biz bunların hamısını cümlələrin tərcüməsi zamanı müşahidə edə bilərik.

-en şəkilçisi başqa bir qrup sifətlərə artırılaraq feil yaradır, həmin sifətlər əşya və predmetin əlamət və xüsusiyyətini ifadə edir. Onlardan bəzilərinin feil yaratmasını və kontekstdə işlədilməsini nəzərdən keçirməyimiz hesab edirik yerinə düşərdi.

light - yüngül

lighten - yüngülləşdirmək, yüngülləşmək

to lighten a ship's cargo - gəminin yükünü yüngülləşdirmək

The measures will lighten the tax burden on small business. She told a joke to lighten the atmosphere. Tədbirlər kiçik biznesdə olan vergi ağırlığını yüngülləşdirəcək. Atmosferi yüngülləşdirmək üçün o zarafat etdi.

Hətta bu sözün (yəni **light**) sonuna **-er** şəkilçisi əlavə etməklə də feil yarana bilər.

lighter - boşaltmaq (yükü gəmidən)

rough - kobud

roughen - kobudlaşdırmaq, qabalaşdırmaq, kobudlaşmaq, qabalaşmaq

His voice roughened with every word. Onun səsi hər sözlə kobudlaşdı.

Cold weather roughens your skin. Soyuq hava sizin dərinizi kobudlaşdırır (qabalaşdırır).

He hands have roughened. Onun əlləri kobudlaşdı.

soft - yumşaq

soften - yumşaltmaq, yumşalmaq, sakitləşdirmək, ərimək

The butter will soften out of the fridge. Soyuducudan çıxarıldıqda yağ yumşalacaq.

Fry the onions they soften. Soğanı yumşalanacaq qovur.

She felt herself softening towards him. O (qız) oğlana qarşı yumşaldı.

His face softened as he looked at his son. Oğlunun sifətinə baxanda onun sifəti sakitləşdi.

Air bags are designed to soften the impact of a car crash. Hava yastığı avtomobil qəzasında zərbəni yüngülləşdirmək üçün düşünüldü (düzəldilib).

stiff - möhkəm, bərk

stiffen - bərkitmək, codlaşdırmaq, qatılaşdırmaq, keyimək, çətinləşdirmək, ruhlandırmaq

He tried to stiffen his soldiers. O əsgərlərini ruhlandırmağa çalışdı.

My hand stiffen with cold. Əllərim soyuqdan keyiyir/donur.

My muscles had stiffened up after the climb. Dırmaşmadan sonra mənim əzələlərim bərkidi (möhkəmləndi).

She stiffened with fear. O qorxudan dondu/keyidi.

Bu söz (yəni **stiffen**) çox mənalı söz olmasına baxmayaraq işləndiyi kontekstdə onu əhatə edən komponentlər onun hansı semantikaya malik olmasını göstərir. Belə ki, **stiffen his soldiers** - əsgərlərini ruhlandırmaq, **stiffen with cold** - soyuqdan donmaq/keyimək, **stiffen with** - qorxudan donmaq/keyimək hətta sonuncu iki ifadə də eyni tərcümə olmasına baxmayaraq semantik çalarlıq fərqlidir.

sharp - iti, kəskin, dəqiq, acı, turş və s.

sharpen - itiləmək kəskinləşdirmək, şiddətləndirmək, yeyinləmək

The pain sharpened. Ağrı kəskinləşdi.

The man sharpened his pace. Kişi addımlarını yeyinlətdi, sürətləndirdi.

This knife needs sharpening. Bu baçağı itiləmək lazımdır.

The outline of the trees sharpened as it grew lighter. Ağacların cizgiləri (ümumi) böyüdükcə genişlənir.

There is a need to sharpen the focus of the discussion. Müzakirənin fokusunu kəskinləşdirməyə ehtiyac var.

She is doing a course to sharpen her business skills. O biznes bacarıq, vərdişlərini dəqiqləşdirmək üçün kurs keçir.

He needs to sharpen up before the Olympic trials. Olimpik sınaqdan qabaq o hazırlaşmaq istəyir.

tight - sıx, dar, bərk, tarım, çətin, ağır və s.

tighten - sıxılmaq, sıxlaşdırmaq, yumulmaq, dartmaq, kəskinləşdirmək və s.

The rope holding the boat suddenly tightened and broke. Qayığı saxlayan kəndir dartıldı və qırıldı.

His mouth tightened into a thin line. Onun ağzı nazik xətt daraldı (yumuldu).

The nuts were not properly tightened and the wheel came off. Boltlar tam bərkidilmədiyindən təkərlər çıxdı.

Laws on gambling have tightened up recently. Qumar oynamaqla bağlı qanunlar son zamanlar sərtləşdirilib.

The police are tightening up on under-age drinking. Yeniyetmələri alkoqola qarşı polis ciddiləşib.

wide - geniş, tamam, taybatay, enli, uzaq və s.

widen - genişləndirmək, artırmaq, enləndirmək

The road is being widened. Yolu enləndirirlər, genişləndirirlər.

Here the stream widens (out) into a river. Burada axın genişlənilib çaya çevrilir.

We plan to widen the scope of our existing activities by offering more language courses. Daha çox dil kursları təklif etməklə fəaliyyətimizin mövcudluğu sahəsini genişləndirməyi planlaşdırırıq.

They may have to widen the road to cope with the increase in traffic. Nəqliyyat gedişinin artmasının öhdəsindən gəlmək üçün onlar yolu ola bilsin genişləndirməli olacaqlar.

short - qısa

shorten - qısaltmaq, gödəltmək, qısalmaq, gödəlmək

His life was shortened by troubles. Qayğılar onun ömrünü/həyatını qısaldı/gödəltdi.

The days are rapidly shortening. Günlər sürətlə qısılır/gödəlir.

A wet rope shortens. Yaş kəndir/ip qısılır.

Injury problems could shorten his career. Bədən xəsarəti problemlər onun karyerasını qısalda bilərdi.

Her name is Katherine, generally shortened to Kay. Onun adı Katerinadır, ümumiyyətlə qısaldılıb Kay olub.

In November the temperatures drop and the days shorten. Noyabrda hərərət düşür və günlər qısılır.

Göründüyü kimi düzəltmə feil olan **shorten** düşdüyü kontekstdən asılı olaraq fərqli semantik çalar ifadə edir, çünki feil həm təsirlidir, həm də təsirsizdir.

broad - enli, geniş, aydın, açıq, nəzərə çarpan, nalayiq, ədəbsiz

broaden - genişləndirmək, genişlənmək.

Hətta lüğəvi mənasından göründüyü kimi həmin kök (yəni **broad** sifət kimi) çoxmənalı olmasına baxmayaraq feil yaranarkən yalnız bir mənasından həm təşkili, həm də təsirsiz feil yaratmışdır.

Travel broaden the mind. Səyahət idraki gənişləndirir.

wide - enli, geniş, hərtərəfli, böyük, uzaq, geniş açılmış (göz haq.) həmin sifətdən feil **widen** düzəldilərkən, burada bütün mənalar əhatə olunmur:

widen - genişləndirmək, artırmaq, enləndirmək, artmaq, genişlənmək

The road is being widened. Yolu enləndirirlər, genişləndirirlər.

Here the stream widens (out) into a river. Burada axın genişlənilib çaya çevrilir.

Her eyes widened in surprise. Onun gözləri təaccübdən geniş açıldı.

Damp isim kimi nəmlik, nəmişlik, rütubət, eyni ilə həmin söz konversiya olunarkən sifət kimi nəm, rütubətli, nəmişli, arxaikləşmiş məyus, qəmgin, kədərli, eləcə də konversiya yolu ilə yenidən feil yaranmışdır, nəm etmək, zəiflətmək, islatmaq, qarşısını almaq, çaşdırmaq, sarsıtmaq və s.

Bütün bunlarla yanaşı **damp** sözünə **-en** şəkilçisi artırılmaqla **dampen** - islatmaq, nəm etmək, çəkmək/rütubət çəkmək, əks-sədanı azaltmaq (radiostansiyada).

The rain dampened the ground. Yağış torpağı islatdı.

Perspiration dampened her face and neck. Tər onun sifətini və boynunu islatdı.

She wasn't going to let anything dampen her spirits today. O bu gün əhvalının pisləşməsi üçün heç bir şey vermək niyyətində deyil.

He dampened his hair to make it lie flat. O saçını düz durmaq üçün islatdı (nəm etdi).

straight - düz, dəqiq, açıq, səmimi, həmin sözün sonuna **-en** artırmaqla **straighten** feili yaranır və lüğəvi mənası düzəltmək, qaydaya salmaq, qaydaya düşmək.

Things will straighten out. İşlər qaydasına düşəcəkdir.

I straightened my tie and walked in. Qalstukumu düzəltdim və içəri girdim.

The road bends here and then straightens. Yol burada əyilir və sonra düzəlir.

He stood up and straightened his shoulder. O ayağa qalxdı və çiyinlərini düzəltdi.

I straightened myself up to answer the question. Mən özümü qaydaya saldım ki, suala cavab verim.

Straighten up slowly and then repeat the exercise ten times. Yavaş-yavaş özünüzü qaydaya salın və hərəkəti on dəfə təkrar edin.

flat - yastılıq, düz, düzənlik, düzəngah bu söz də konversiya yolu ilə sifətlər yaradır və fərqli mənaları ifadə edir, lakin həmçinin **-en** şəkilçisi vasitəsilə feil yaradır.

flatten - yastılamaq, düz/hamar/yastı etmək, qırışıqları açmaq, hamarlamaq, eritmək və s.

Time flattens the mountains. Zaman dağları da əridir.

The hurricane flattened the trees. Qasırğa ağacları yıxdı.

The car flattened the hen. Avtomobil toyuğu basıb yastıladı.

The senator flattened his opposition. Senator rəqibini məğlub etdi.

The depression flattened many small businesses. Depressiya çoxlu kiçik firmaları var-yoxdan çıxardı/iflasa uğratdı.

Başqa bir qrup sifətlərdən də **-en** şəkilçisi vasitəsilə feil düzəldilir. Bu sifətlər rəng bildirənlərdir. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu qəbildən olan feillər adətən ikinci semantik qrupa (class) aid edilə bilər, çünki onlar əşya/predmetin əlamətini də göstərir.

black - qara, qaranlıq, kirli, qorxulu, dəhşətli, ağır, kinli, qəzəbli

blacken - qaraltmaq, qara etmək, ləkələmək, şər/böhtan atmaq

False accusation blackened her good name. Saxta ittihamlar onun təmiz adını (yaxşı adını) ləkələdi.

Their faces were blackened with soot. Onların sifəti qurumdan (hisdən) qaraldı.

Smoke had blackened the walls. Tüstü divarları qaraltdı.

He accused the newspaper of trying to blacken his name. Onun adını ləkələməyə çalışan qəzeti o ittiham etdi.

Cümlələrin tərcüməsindən görüldüyü kimi düzəltmə feil olan **blacken** işləndiyi sözlərin semantikasından, hər iki tərəfin birləşə bilmək və yanaşı gəlmək qabiliyyətindən asılı olaraq müxtəlif semantik çalarlıq ifadə etməyi bacarmışdır (ləkələmək, qaralmaq, qaraltmaq).

dark - qaranlıq, zülmət, cəhalət, xəbərsizlik, sırr, gizlilik

darken - qaranlıqlaşdırmaq, tündləşdirmək, qaralmaq

Lüğəvi tərcüməsindən görüldüyü kimi bu söz heç də sifət kimi işləndiyi bütün mənalarında feil düzəldərkən bütün mənalarda feilləşməmişdir, yəni semantik

quruluşuna görə fərqlənir, çünki sifət kimi həmin sözün kökü (əsas) orada (yəni lüğətdə olan) bütün mənaların məcmusudur.

The sky quickly darkened after sunset. Günəş batdıqdan sonra tezliklə səma qaranlıqlaşdı/qaraldı.

His face darkened with anger when he heard the bad news. O, pis xəbəri eşitdikdən sonra (eşidərkən) sifəti/üzü qəzəbdən qaraldı.

This terrible event will darken the rest of our lives. Bu dəhşətli hadisə bizim həyatımızın qalan hissəsini qaraldacaq.

Darken the green paint by adding black paint. Qara rəng qatmaqla yaşıl rəngi tündləşdirin.

Don't darken my door again! Bir də ayağın/ayağınız mənim qapıma dəyməsin!

The sky began to darken as the storm approached. Qasırğa yaxınlaşanda göy üzü (səma) tutulmağa (qaralmağa) başladı.

deep - dərin, tünd, çətin, ciddi, əsaslı, qatı, mürəkkəb və s.

deepen - dərinləşdirmək, tündləşdirmək, qatılaşıdırmaq

We'll have to deepen the well if we want more water. Əgər biz çox su istəyiriksə, quyunu dərinləşdirməli olacağıq.

The lake deepened after the dam was built. Bənd tikildikdən sonra göl dərinləşdi.

The darkness deepens. Qaranlıq qatılaşır.

The colour deepens by exposure to the air. Havada rəng/boya tündləşir.

Their freindship soon deepened into love. Onların dostluğu məhəbbətə çevrildi.

There were plans to deepen a stretch of the river. Çayın sahəsini dərinləşdirmək planları var idi.

There is an opportunity for students of our University to deepen their understanding of different cultures. Bizim Universitetdə tələbələrin müxtəlif mədəniyyətləri dərk etməyi dərinləşdirmək üçün imkanları vardır.

light - işıqlı, açıq

lighten - işıqlandırmaq, işıqlanmaq, şimşək çaxmaq

A solitary candle lightened the darkness of the cellar. Tək bircə şam zirzəminin qaranlığını işıqlandırdı.

The sky lightened. Səma işıqlandı.

It is lightening and thundering. Şimşək çaxır və göy guruldayır.

bright - parlaq, işıqlı, aydın, cilalanmış, şəffaf və s. bu sözə **-en** şəkilçisi əlavə edilib feil düzəldərkən kök/əsasda olan semantik çalarlıqdan yalnız dördüncü özündə saxlayır və fərqli səciyyə ilə.

brighten - açılmaq, aydınlaşmaq, sevindirmək, təmizləmək, parılatmaq (metali), bəzəmək

The sky brightens/The sky is brightening. Səma açılır/aydınlaşır.

These flowers brighten the room. Bu çiçəklər otağa zinət verir/bəzəyir.

A smile brightened her face. Təbəssüm onun sifətini gözəlləşdirdi.

He brightened up at their words of encouragement. Onların şövqləndirmə yaradan sözlərindən o sevindi.

In the distance, the sky was beginning to brighten. Uzaqda səma açılmağa (aydınlaşmağa) başladı.

Fresh flowers will brighten up any room in the house. Təzə-tər çiçəklər evdə hər bir otağa zinət verər/bəzəyir/gözəlləşdirir.

A personal letter will usually brighten up a person's day. Şəxsi məktub adətən şəxsin gününü bəzəyir, parıldadır.

red - qırmızı, qırmızı inqilabçı, qızarmış, al bu sözün üzərinə **-en** şəkilçisi əlavə olunanda **reddən** sonuncu **“d”** hərfi qoşalır. Əşyanın əlamətini də göstərir (bir qədər əvvəl vurğuladığımız kimi).

reddən - qızartmaq, qızarmaq

The smoke made her eyes redden. Tüstü onun gözlərini qızartdı.

The girl stared at him and he reddened. Qız gözlərini ona zillədi və o qızardı.

The sky was reddening. Səma qızarırdı.

He could feel his face reddening with embarrassment. Utandığına görə o sifətinin qızardığını hiss edə bilərdi.

He stared at her and she reddened. Oğlan gözünü qıza zillədiyindən qız qızardı.

White sözü rəng (sifət) kimi ağ, solğun, solmuş, şəffaf, rəngsiz, təmiz, zərərsiz, düz, namuslu, alicənab kimi mənaları lüğətlərdə təsbit olunub.

Həmin sözün üzərinə feil düzəldən **-en** şəkilçisi əlavə etdikdə **whiten** formasını alır və ağarmaq, ağartmaq, təmizləmək, solmaq, saralmaq, bənizi qaçmaq, məcazi mənada təmizə çıxarmaq, üzünü ağ etmək, bəraət qazandırmaq kimi mənaları ifadə edir.

I must whiten my tennis shoes. Mən tennis ayaqqabılarımı təmizləməliyəm.

He gripped the wheel until knuckles whitened. O oynaqları ağaranadək təkərləri möhkəm sıxdı.

Snow had whitened the tops of the trees. Qar ağacların zirvəsini ağappaq etdi (ağ rəngə bürüdü).

Yeri gəlmişkən **-en** şəkilçisi ilə düzəldilən feilləri səciyyələndirən bir məsələni vurğulamaq daha doğru olardı. Demək olar ki, həmin sifətlərin hamısı bir hecalı sözlərdir. Doğrudur ingilis dilinin orijinal öz sözlərinin çoxu da tək hecalıdır. Başqa bir məsələ də vardır ki, saitle bitən sifətlərdən **-en** şəkilçisi vasitəsilə feil düzəldilmir.

Feil düzəldən başqa bir şəkilçi **-ize(ise)**-dir. Bu qəbildən olan feillər əsasən sifət əsaslarından düzəldilir və həmin feillərin səciyyəvi xüsusiyyətini lüğətləri nəzərdən keçirdikdə onların mənalarını araşdırdıqda aşağıdakıları qeyd edə bilərik. İlk növbədə həmin feillər olmaq, əldə etmək, hansısa keyfiyyəti qazanmaq, əldə etmək mənalarını verir. Məsələn, **monopolize** - inhisara salmaq. İkinci cəhət ondan ibarətdir ki, həmin feillər prosesi, hərəkət ifadə edir. Məsələn, **militarize** - hərbiləşdirmək; **nationalize** - milliləşdirmək. Üçüncü cəhət ondan ibarətdir ki, həmin feillər nə ilə məşğul olmağı ifadə edir. **Popularize** - populyarlaşdırmaq, xalqa tanımaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, **-ize(-ise)** şəkilçiləri ilə feil düzəldilməsi geniş yayılmışdır və müasir ingilis dilində məhsuldar hesab olunur. İlk növbədə sifət əsasında **-ize(-ise)** şəkilçiləri ilə düzələn bəzi feillər kontekst daxilində təhlil etməyimiz hesab edirik daha doğru olardı.

legal - qanuni, hüquqi

legalize - leqallaşdırmaq, qanuniləşdirmək

They have legalized the sale of alcohol. Onlar spirtli içkilərin satışını qanuniləşdiriblər/leqallaşdırıblar.

liveral - səxavətli, əliaçıq, varlı, zəngin

liberalize - liberallaşdırılmış, liberallıq etmək/göstərmək

popular - xalq, anlaşılan, başa düşülən, məşhur, tanınmış bu sözün üzərinə - **ize(-ise)** şəkilçisi əlavə olunaraq feil yaranır.

popularize - populyarlaşdırmaq, xalqa tanımaq, şöhrətləndirmək.

Kurd ovshari popularized F.Amirov all over the world. Kürd ovşarı Fikrət Əmirovu bütün dünyada tanıtdı.

The programme did much to popularize little-known writers. Az tanınan yazıçıları tanımaq/populyarlaşdırmaq üçün proqram çox iş gördü.

He spent his life popularizing natural history. Milli tarixi tanımaq üçün o həyatını həsr (sərf) etdi.

industrial - sənayə, texniki, istehsalat sözünün (sifətinin) üzərinə **-ize(-ise)** əlavə edilərkən **industrialize** - sənayeləşdirmək, sənayeləşdirilmək anlamlarını ifadə etmişdir.

Developing countries need to industrialize their economy. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarını sənayeləşdirməyə ehtiyacı var.

general - ümumi, ümumi səiyyəli, geniş, baş bu sözdən feil düzəldilərkən onun kökündə (əsasında) olan məna bir qədər saxlanılıb və hərəkətin əsasını təşkil edib.

generalize - ümumiləşdirmək, ümumi bir nəticəyə gəlmək

It would be foolish to generalize from a single example. Sadə nümunədən ümumiləşdirmə aparmaq axmaqlıq olardı.

It is dangerous to generalize about the poor. Kasıblar haqqında ümumiləşdirmə aparmaq qorxuludur.

These conclusions cannot be generalized to the whole country. Bu nəticələr bütün ölkəyə şamil edilə bilməz.

modern - müasir, çağdaş, yeni, indiki vaxtda və s. ondan düzəldilən feil

modernize - modernləşdirmək, yeniləşdirmək, yeniləşmək, yeni görkəm almaq.

The company is investing \$9 million to modernize its factories. Kompaniya zavodların modernləşdirmək (yenidən qurmaq) üçün \$9 milyon sərmayə qoyur.

Unfortunately we lack the resources to modernize. Təəssüf ki, yenidənqurma üçün bizim mənbəyimiz yoxdur.

ideal - ideal, bitkin, kamil, təsəvvür edilən, xəyali, qeyri-real əsası üzərinə **-ize** şəkilçisi əlavə olunaraq **idealize** - ideallaşdırmaq, idealizə etmək mənalərini ifadə etmişdir.

It is tempting to idealize the past. Keçmişə yoxlamaq/sınamaq aldadıcıdır.

regular - düzgün, müntəzəm, ritmli, normal, daimi və s.

Bu sifətdən feil düzəldilməsinə xüsusi diqqət yetirməyimiz vacibdir, çünki bu əsas üzərinə iki feil düzəldən şəkilçi **-ate** və **-ize** artırılır və feil düzəldilir. Buna görə də onların hər ikisinin kontekst daxilində işlədilməsini təhlil etməyimiz, bizə elə gəlirki, məntiqli olar, ona görə semantik çalarlıqlar yalnız kontekst və situasiyada üzə çıxır.

regularize - qaydaya salmaq, yoluna qoymaq, sahmanlamaq

regulate - qaydaya salmaq, nizama salmaq, idarə etmək, tənzimləmək, yoxlayıb düzəltmək (cihazı)

Illegal immigrants were given the opportunity to regularize their position. Qeyri-qanuni immiqrantlara öz vəziyyətlərin qaydaya salmaq imkanı verildi.

The activities of credit companies are regulated by law. Kredit şirkətlərinin fəaliyyəti qanunla tənzimlənir.

It is up to the regulating authority to put the measures into effect.

This valve regulates the flow of water.

social - ictimai bu sözün sonuna feil düzəldən **-ize** şəkilçisi artırılaraq feil formalaşır **socialize** - ictimailəşdirmək, milliləşdirmək, cəmiyyəti həyata hazırlamaq (amer.variantında) görüşmək, ünsiyyət saxlamaq, cəmiyyətdə olmaq kimi semantik çalarlıqları özündə birləşdirmişdir. Bunlarla bağlı onu əlavə etmək olar ki, əsasın (kök) sözün sifət keyfiyyəti hərəkətə keçməklə bərabər işlənmə yerindən, hansı sözlərlə əhatə olunmasından asılı olaraq xeyli fərqli semantik çalarlıq ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir.

I enjoy socializing with the other students. Başqa tələbələrlə ünsiyyətdə olmaqdan zövq (ləzzət) alıram.

Maybe you should socialize more. Ola bilər siz daha çox cəmiyyətdə olmalısınız.

The family has the important function of specializing children. Uşaqları cəmiyyətə hazırlamaq üçün ailənin vacib funksiyası var.

special - xüsusi, ayrı, fərdi, əlavə, müəyyən sözümdən **-ize** şəkilçisi vasitəsilə feil düzəldilərkən **specialize** - ixtisaslaşmaq, dəqiqləşdirmək, müəyyənləşdirmək, detallaşdırmaq, məhdudlaşdırmaq kimi semantik çalarlıqları ifadə edə bilər.

He specializes in Oriental History. O, Şərq tarixi üzrə ixtisaslaşır.

He specialized in criminal law. O, cinayət qanunu üzrə ixtisaslaşdı.

Many students prefer not to specialize too soon. Bir çox tələbələr tezliklə ixtisaslaşmağa üstünlük vermir.

The shop specializes in hand-made chocolate. Dükən əldə düzəltmə şokolad satışı üzrə ixtisaslaşır (yəni orada yalnız əldə (evdə) düzəltmə şokolad satılacaq).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi **-ize**, **-ise** şəkilçisi isim əsasına da artırılaraq feil yarada bilər.

automat - amer. kafe-avtomat həmin sözün sonuna **-ize** şəkilçisi artırmaqla **automatize** - avtomatlaşdırmaq, avtomatikləşdirmək kimi semantik çalarlar yaratmışdır. Əlbəttə isim əsasında bu semantik çalarlıq bir qədər fərqlənir.

automatize system of regulation - nizamlama sisteminin avtomatikləşdirmək

summarize - yekunlaşdırmaq, yekun vurmaq

to summarize the results of the talk - söhbətin nəticəsini yekunlaşdırmaq

The results of the research are summarized at the end of the chapter. Tədqiqatın nəticələri fəslin sonunda yekunlaşdırılır.

hospital - hospital, xəstəxana

hospitalize - hospitala/xəstəxanaya yerləşdirmək

victim - qurban

victims of war - müharibənin qurbanları

to fall a victim to smb/smith. - bir şeyin/bir kəsin qurbanı olmaq

Victim sözünün sonuna **-ize** şəkilçisi artırıldıqda **victimize** formasını alır və həmin sözün aşağıdakı mənaları meydana gəlir əzab/əziyyət vermək, incitmək, üzmək, özündən çıxarmaq, aldatmaq, soymaq, talan etmək, var-yoxdan çıxarmaq, əlindən almaq və s.

He was victimized by swindlers. Fırıldaqqıclar onun var-yoxunu əlindən aldılar, başqa sözlə o fırlıdaqqıcların əməllərinin qurbanı oldu.

For years the family had been victimized by racist neighbours. İllər boyu ailə millətçi/irqçi qonşuların qurbanı olmuşdu (və yaxud ailə irqçi) millətçi qonşular tərəfindən incidilmişdi).

The union claimed that some of its members had been victimized for taking part in the strike. Həmkarlar ittifaqı tələb etdi ki, onun üzvlərindən bəziləri tətildə iştirak etdiyinə görə incidilib.

memory - yaddaş

memorize - əzbər öyrənmək, əzbərləmək, əbədiləşdirmək

to memorize a poem - şeiri əzbərləmək.

These speeches were not spontaneous. Bu nitqlər spontan edilməmişdi.

They were tried and memorized and carefully rehearsed. Onlar məşq edilmişdi və əzbərlənmişdi və ehtiyatla yoxlanılmışdı.

terror - terror, qorxu, vahimə, bu sözə **-ize** şəkilçisi əlavə edildikdə

terrorize - qorxutmaq, dəhşətə gəlmək, qorxuya salmaq

Drug dealers terrorizing the neighbourhood. Narkotik alverçiləri qonşuluqdakıları qorxudur.

Thousands of people were terrorized into leaving their homes. Minlərlə insan evlərini tərk etmək üçün qorxuduldu.

symbol - simbol, rəmz, əlamət **-ize** ilə feil düzəldilərkən **symbolize** - simvollaşdırmaq, simvollarla göstərmək kimi semantik çalarlıq qazanır.

The use of light and dark symbolize good and evil. İşıq və qaranlığın işlədilməsi yaxşılıq və pisliliyin simvollaşdırılmasıdır.

He came to symbolize his country's struggle for independence. O ölkəsinin müstəqillik mübarizəsində əbədiləşdirmək üçün gəldi.

revolution - inqilab, çevriliş, ciddi dəyişiklik və s. əslində bu sözün özü düzəltmə isimdir və növbəti mərhələ kimi **-ize** şəkilçisi qəbul edərək feilləşir.

revolutionize - inqilabiləşdirmək, kökündən dəyişdirmək

to revolutionize - ölkəni inqilabiləşdirmək

to revolutionize modern life - müasir həyatı kökündən dəyişdirmək

Aerial photography has revolutionized the study of archeology.

Havadan şəkil çəkmə arxeoloji tədqiqatları kökündən dəyişdi.

motor - mühərrik, motor, bu sözün çox mənası olmasına baxmayaraq hesab edirik onun ikinci mənasında **-ize** şəkilçisi qəbul etməklə feil yaranıb.

motorize - motorlaşdırmaq, elektricləşdirmək

motorized vehicles, motorized divisions/forces - motorlaşdırılmış diviziyalar/hissələr

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, **-ize** şəkilçisi həm təsirli, həm də təsirsiz feil yaradır, qeyd etdiyimiz kimi həm sifət əsasında, həm də isim əsasında.

İlk növbədə bir qədər əvvəl də vurğuladığımız kimi əsasda nə göstərilirsə o işi yerinə yetirmək və yaxud məşğul olmaq. Məsələn,

character/characterize - xarakterizə etmək

propagandize - təbliğat aparmaq

carbonize - karbonlaşdırmaq

İkinci qrup sözlərdə isə əsasda göstərilən çevrilmək semantik çalarlığını ifadə edir.

capital - kapital, sərmayə, kapitala çevirmək, sərmayə qoymaq

Bir qədər öncə də qeyd etdiyimiz kimi xüsusilə sifətdən feil düzəldilərkən sifət əsası hansı keyfiyyəti göstərirsə onun hərəkətini ifadə edir. Məsələn,

vocalize - səs çıxarmaq, vokal səsləndirmək, cingiltiləşdirmək

Showing children pictures sometimes helps them to vocalize their ideas.

Uşaqlara şəkilləri göstərmək bəzən onlara fikirlərini səsləndirməyə kömək edir.

Your baby will begin to vocalize long before she can talk. Sizin körpə danışmaqdan çox tez əvvəl səs çıxarmağa başlayacaq.

urbane - ədəbli, mərifətli, nəzakətli, lütfkar sözündən **urbanize** - nəzakətli olmaq, həmçinin kənd rayonunu şəhərə çevirmək

realize - həyata keçirmək, realizə etmək

Our hopes were realized. Bizim ümidlərimiz reallaşdı/həqiqətə çevrildi.

These details help to realize the question. Bu təfərrüatlar məsələni aydınlaşdırmağa kömək edir.

The goods are difficult/easy to realize. Bu malları satmaq çətindir/asandır.

I didn't realize (that) you were so unhappy. Mən başa düşmədim ki, sən o qədər xoşbəxt deyilsən.

The moment I saw her, I realized something was wrong. Mən onu görəndə anladım ki, nə isə səhv olub (başqa sözlə nəsa baş verib).

I don't think you realize how important this is to her. Bunun onun (xanım) üçün nə qədər vacib olduğunu fikirləşmirəm sən anlayasan.

The situation was more complicated than they had at first realized. Situasiya onların birinci dəfə başa düşdüyündən daha çox mürəkkəbdir.

I hope you realize the seriousness of this crime. Ümid edirəm ki, siz bu cinayətin ciddiliyini anlayarsınız.

Only later did she realize her mistake. Çox sonralar o səhvini anladı.

There was a cheer when it was realized that everyone was safe. Hər kəsin salamat geri qayıtması aydınlaşdıqdan sonra orada şənlik, şadyanalıq oldu.

She never realized her ambition of becoming a professional singer. O peşəkar müğənni olmaq arzusunu heç vaxt həyata keçirə bilmədi.

We try to help all the students realize their full potential. Tələbələrin hamısının tam potensiallarını həyata keçirməyinə çalışırıq biz kömək edək.

His worst fears were realized when he saw that the door had been forced open. O, qapının güc ilə açılmasını görəndə onun ən pis qorxusu aydın oldu.

The stage designs have been beautiful realized. Səhnənin dizaynı çox gözəl alındı (həyata keçdi).

Cümlələrin tərcümələrindən görüldüyü kimi **realize** sözü özünün sözlərlə birləşib fikir bildirərkən özünəməxsus birləşə bilmək qabiliyyətinin olmasını bir daha sübut etdi.

The paintings realized \$2 million at auction. Rəsm əsəri auksionda hərracda \$2 milyon dollara satıldı.

The stage designs have been beautifully realized. Səhnənin tərtibatı (dizaynı) çox gözəl düzəldilmişdi (həyata keçirilmə).

Bunlarla yanaşı **-ize** şəkilçisi ilə kimyəvi maddələr və fiziki mövcudluq (təzahür) ifadə etmək üçün feil forması yaradır.

atom - xırdalamaq, parçalamaq

carbon - koklaşdırmaq, kömürü koksa çevirmək

crystal - kristallaşdırmaq, büllurlaşdırmaq, müəyyən forma kəsb etmək

His vague ideas crystalized into a definite plan. Onun qeyri-müəyyən fikirləri müəyyən plan şəklini aldı.

The final chapter crystalizes all the main issues. Sonuncu fəsil əsas nəşri tam formalaşdırır.

The salt crystalizes as the water evaporates. Su dəyən kimi duz kristallaşır.

mineral - mineral

Elmin, texnikanın, incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan sözlərin sonuna artırılaraq **-ize** şəkilçisi feil yarada bilər.

botany - botanika

botanize - öyrənmək məqsədilə bitki toplamaq

to botanize in the Caucasus - öyrənmək üçün Qafqazda bitki toplamaq

to botanize Ecuador - Ekvadorun bitkilərini toplamaq üçün səyahət etmək

etymology - etimologiya - **etymologize**

geology - geologiya

geologize - geologiya ilə məşğul olmaq; geoloji tədqiqat aparmaq

anatomy - anatomiya - **anatomize**

economy - ekonomiya

economize - qənaət etmək, qənaətlə işlətmək

Old people often try to economize on heating, thus endangering their health. Yaşlı adamlar əksərən sağlamlıqlarını təhlükə altında qoyaraq istiliydə qənaət etməyə çalışırlar.

satire - satira

satirize – lağa, məsxərəyə qoymaq, istehza/rişxənd etmək

İctimai (sosio) – siyasi anlayışları ifadə edən sözlərə **-ize** şəkilçisi artırılaraq feil yaratmaq imkanı vardır.

colony - koloniya

colonize - koloniyalaşdırmaq

The area was colonized by the Vikings. Zona vikinqlər tərəfindən koloniyalaşdırıldı.

The lower slopes are colonized by following plants. Alçaq yamaclar gül bitkilərinin koloniyasına çevrildi, yəni həmin yamaclarda gül bitkiləri bitib yetişdi.

Thousands of bats had colonized the ruins. Xarabalıqlar minlərlə yarasaların koloniyasına çevrilib.

monopoly - monopoliya/inhisar

monopolize - monopoliyaya/inhisara almaq, inhisar dairəsinə salmaq

to monopolize the conversation - kiməsə söz deməyə imkan verməmək

Men traditionally monopolized jobs in the printing industry. Nəşriyyat sənayesində kişilər ənənəvi olaraq işləri inhisara aldı.

As usual, she completely monopolized the conversation. Adəti üzrə o (xanım) söhbəti tamamilə inhisara aldı (yəni heç kəsə danışmağa imkan vermədi).

Don't let him monopolize you like he did at the last party. Axırncı ziyarətdəki kimi imkan vermə səni öz inhisarına alsın.

nomad - köçəri, səfil, sərsəri, səyyah

nomadize - köçmək, köçərlik etmək, köçəri həyat sürmək, tez-tez yerini dəyişmək, gəzib dolanmaq

pauper - kasıb, dilənçi

pauperize - dilənçiləşdirmək, dilənçi kökünə, vəziyyətinə salmaq

He died a pauper. O dilənçi (kasıb) öldü.

His son's activity pauperized him last year. Keçən il onun oğlunun fəaliyyəti onu dilənçi kökünə saldı.

tyranny - tiraniya, istibdad, zalım, zülm, qəddarlıq

tyrannize - müstəbidlik etmək, incitmək, zülm etmək, əziyyət vermək

to tyrannize over the weak - zəiflərə zülm etmək/əziyyət vermək

He tyrannizes his family. O, ailəsinə zülm edir/əziyyət verir.

A father tyrannizes his children. Ata uşaqlarına zülm edir.

vandal - barbar

vandalize - incəsənət abidələrinə barbarcasına yanaşmaq, incəsənət abidələrini dağıtmaq/məhv etmək

The pay point had been vandalized and wasn't working. Ödəmə terminalı dağıldılmışdı və işləmirdi.

Söz yaradıcılığından bəhs edərkən P.M.Karaşuk düzəltmə feilləri qruplaşdırmışdır. O qeyd etmişdir ki, **-ize** şəkilçisi ilə birləşən sifətlər müəyyən semantik qrupda (sinifdə-klasda) birləşir (28, s.150).

Onlardan birinci qrupa aid olanlar hər hansı bir millətə mənsubluq, ictimai forması və din və başqa sifətlərdir. Məsələn, *American-Americanize, Christian-Christianize, Catholic-Catholicize, national-nationalize, federal-federalize, feudal-feudalize, Latin-latinize, oriental-orientalize, Roman-Romanize, Russian-Russianize, social-socialize etc.*

İkinci qrupa kəmiyyəti xarakterizə edən sifətlər daxildir.

equal - bərabər

equalize - bərabərləşdirmək

to equalize in rights - hüquqca bərabərləşdirmək

to equalize the score - hesab bərabərləşdirmək

to equalize education opportunities - təhsil imkanını bərabərləşdirmək

to equalize the burden of taxation - eyni cür vergi qoymaq, vergi yükünün bərabərləşdirmək

A police to equalize the distribution or resources throughout the country.

Owen equalized early in the second half.

decimal - onluq kəsr

decimalize/decimate - hər on nəfərdən birini güllələmək/öldürmək, qırmaq, öldürmək, məhv etmək

to decimate a country - ölkəni viran qoymaq, xaraba qoymaq

Cholera decimated the country. Vəba ölkəni viran etdi/xaraba qoydu.

Decease has decimated the population. Xəstəlik əhalinin onda birini məhv etdi.

Cheap imports decimated the British cycle industry. Ucuz xarici mallar Britaniyanın dövr sənayesini məhv etdi.

The rabbit population was decimated by the disease. Xəstəlik ucbatından dovşanlar kütləvi sürətdə məhv oldu.

dual - iki, ikiqat

dualize - haçalamaq, aralamaq, ikiyə ayırmaq

total - ümumi, bütün, cəmi

totalize - bir yerə toplamaq, birləşdirmək, yekun vurmaq, yekunlaşdırmaq

minimal - ən kiçik, az

minimize - kiçiltmək, azaltmaq, minimuma endirmək

to minimize an accident - hadisənin əhəmiyyətini azaltmaq, kiçiklətmək/azaltmaq, minimuma endirmək

Good hygiene helps to minimize the risk of infection. Yaxşı gigiyena infeksiya riskini azaltmağa/minimuma endirməyə kömək edir.

He always tried to minimize his own faults, while exaggerating those of other. Başqalarının uydurmalarından bəhs edərkən o həmişə öz günahını minimuma endirməyə çalışardı.

Minimize any windows you have open. Açdığınız hər hansı pəncərəni kiçildin (azaldın).

Həmçinin **-ize** şəkilçisi məkanı münasibətləri bildirən sifətlərə artırmaqla feil düzəldir.

central - mərkəzi

centralize - mərkəzləşdirmək

centralized system of government - yüksək səviyyədə mərkəzləşdirilmiş hökumət

final - axırıncı, sonuncu, axır, son

finalize - qurtarmaq, tamamlamaq, başa çatdırmaq, son şəkllə salmaq

to finalize your plans/arrangements - planlarımızı başa çatdırmaq.

They met to finalize the terms of the treaty. Onlar müqavilənin şərtlərini tamamlamaq üçün görüşdülər.

-ize şəkilçisi eləcə də zaman münasibətlərini ifadə edən sifətlərə artırılaraq feil yaratmaq qabiliyyətinə malikdir.

eternal - həmişəlik, əbədi, ömürlük, ölməz, həmişəyaşar, daimi və s.

eternalize - əbədiləşdirmək, daimi/tükənməz etmək

to eternalize - kədəri əbədiləşdirmək

causal - səbəbiyyət, təsadüfi

causalize - səbəb yaratmaq

modern - müasir, çağdaş, yeni

modernize - modernləşdirmək, yeniləşdirmək, yeniləşmək, yeni görkəm almaq

They tried to modernize the voting system. Onlar seçki (səsvermə) sistemini modernləşdirməyə çalışdılar.

Unfortunately we lack the resources to modernize. Təəssüf ki, modernləşdirmək üçün bizim vəsaitlər çatmır.

Dilçilik ədəbiyyatlarının və lüğətlərin nəzərdən keçirilməsi nəticəsində müşahidə etmək mümkündür ki, əgər dildə **-ate** şəkilçisi ilə düzələn feillər yoxdursa, bu zaman oxşar semantik sinfə görə feillər **-ize** şəkilçisi vasitəsilə düzəldilir. Məsələn, ingilis dilində *rubber*, *magnet*, *atom* kimi sözlərin sonuna **-ize** artırılmasına baxmayaraq onlar **-ate** ilə düzələn feillərin semantik qrupuna aid edilir. Bunlarla

yanaşı dilçilik ədəbiyyatlarında **-ize** şəkilçisinin sinonimi kimi **-fy(-ify)** şəkilçiləri qeyd olunur.

P.V.Çarev vurğulayır ki, **-fy(-ify)** şəkilçiləri vasitəsilə düzələn feillər sifət və isim əsasında düzəldilir və ümumiyyətlə hərəkət mənasını ifadə edir (33, s.81).

Həmin modelə aid bəzi feillərin düzəldilməsinə diqqət çəkməyimiz yerinə düşərdi.

modify, exemplify, justify, indentify, pacify, specify, signify, magnify - şışirtmək, böyütmək

to magnify an accident - hadisəni şışirtmək

Bacteria magnified to 1000 times their actual size. Bakteriyalar öz ölçülərindən 1000 dəfə böyüdüldü.

The dry summer has magnified the problem of water shortages. Quru yay (yağmursuz) yay su çatışmazlıq problemini çoxaltdı (böyütdü).

modify - modifikasiya etmək, şəklini dəyişmək, yumşaltmaq

to modify the sentence - hökmü yumşaltmaq, yüngülləşdirmək

to modify one's tone - səsinin tonunu azaltmaq

adjectives modify nouns - sifətlər isimləri təyin edir

The office software has been modified over the years. Ofis proqramları illər boyu yüngülləşdirilib.

Patients are taught how to modify their diet. Xəstələrə diətlərini necə müəyyənləşdirmək öyrədilir.

justify - bəraət/haqq qazandırmaq, təmizə çıxarmaq

to justify one's behaviour - hərəkətinə, davranışına haqq qazandırmaq

Tiredness cannot possibly justify such behaviour. Yorğunluq, yəqin ki, belə davranışa haqq qazandıra bilməz.

How can they justify paying such huge salaries. Belə böyük məbləğdə əmək haqqı verməyi onlar necə əsaslandırır.

Her success had justified the faith her teachers had put in her. Onun uğur qazanması müəllimlərinin verdiyi qiymətə haqq qazandırdı (Yəni müəllimlər vaxtında haqlı qiymət verib).

The Prime Minister has been asked to justify the decision to Parliament. Baş nazirdən xahiş olundu ki, qərara görə Parlamenta izahat versin (aydınlıq gətirsin).

You don't need to justify yourself to me. Mənə izahat verməyə ehtiyacın yoxdu.

Cümlələrin tərcüməsindən görüldüyü kimi *justify* feili kontekstdən asılı olaraq fərqli semantik çalarlıqları ifadə edə bilər.

identify - eyniləşdirmək, oxşar olduğunu müəyyən etmək

One should not identify wealth with happiness. Var-dövləti xoşbəxtliklə eyniləşdirmək olmaz.

The age of the horse can be identified by its teeth. Atın yaşı onun dişlərilə müəyyənləşdirilə bilər.

Can you identify your umbrella among these? Bunlar arasında sən/siz öz çətinizi tanıya bilərsinizmi?

He identifies with the majority. O, çoxluqla həmrəydir/həmfikiridir.

Their tastes always identify. Onların zövqləri həmişə uyğun gəlir/üst-üstə düşür.

Passenger were asked to identify their own suitcases before they were part on the plane. Sərnişinlərdən çamadanları təyyarəyə yükləməzdən əvvəl özlərininkini müəyyənləşdirmək xahiş olundu.

In many cases, the clothes people wear identify them as belonging to a particular social class. Bir çox hallarda insanların geydiyi paltar onların hansı sosial qrupa aid olmasını göstərir (müəyyən edir).

They are trying to identify what is wrong with the present system. İndiki sistemdə nəyin düz olmadığını onlar müəyyənləşdirməyə çalışır.

I didn't enjoy the book because I couldn't identify with any of the main characters. Mən bu kitabdan ləzzət (zövq) almadım çünki onun əsas obrazlarından heç birisini tam başa düşə bilmədim.

The Church became increasingly identified with opposition to the regime. Kilsə rejimlə müxalif olanlarla ardıcıl şəkildə həmrəy oldu.

Kontekstlərdə işlənilərkən *identify* feilidə düşdüyü situasiyadan asılı olaraq bir-birindən xeyli fərqli semantik çalarlıqlar ifadə edir.

signify - ifadə etmək, bildirmək, göstərmək, bildirmək, mənası olmaq

She signified her approval with a smile. O razılığını təbəssümlə bildirdi/ifadə etdi.

A red sunset signifies wind. Qırmızı qürub külək əlamətidir.

It doesn't signify. Bunun mənası yoxdur. Bu vacib deyil.

This decision signified a radical change in their politics. Bu qərar onların siyasətində radikal dəyişikliyin göstəricisidir.

This mark signified that the products conform to an approved standard. Bu marka (işarə) bildirir ki, məhsullar qəbul olunmuş standartta uyğundur.

The white belt signifies that he's an absolute beginner. Ağ kəmə onun lap təzə başladığını bildirir.

He nodded to signify that he agreed. O razılaştığını başının hərəkəti ilə bildirdi.

specify - tam dəqiqləşdirmək, müəyyən etmək, şərt qoymaq və s.

He specified that it should be done early in the morning. O, şərt qoydu ki, bu səhər tezdən edilsin.

Remember to specify your size when ordering clothes. Paltar sifariş verərkən öz ölçünüzü dəqiq müəyyən etməyi unutmayın.

The contract clearly specifies who can operate the machinery. Kimin avadanlıqları idarə etməyi (işlətməi) olduğunu müqavilə çox aydın şəkildə müəyyənləşdirir (şərtləndirir).

The regulations specify that calculators may not be used in the examinations. Qaydalar müəyyənləşdirir ki, (şərt qoyur ki,) imtahanlarda hesablayıcı maşınlardan (kalkulytor) istifadə etmək olmaz (icazə verilmir).

Müxtəlif sahələrə aid olan cümlələrin tərcüməsi görüldüyü kimi *specify* sözünün müxtəlif semantik çalarlığa malik olmasını göstərdi.

qualify - müəyyən bir fəaliyyət üçün ixtisaslaşmaq, ixtisas/təhsil vermək

He's qualified for this post. O bu vəzifəyə/yer üçün ixtisaslaşmış.

He's not qualified to teach French. Ona fransız dili tədris etmək ixtisası verilməyib.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu feil başqa **-ify** sonlu feillərdən öz semantikasına görə bir qədər fərqlidir, yəni o müxtəlif sözlərlə birləşmə yaradaraq xeyli fərqli və maraqlı birləşmələr yaratmaq iqtidarındadır.

to qualify as a doctor - həkim ixtisası almaq

to qualify for the rank of Captain - kapitan rütbəsi almaq üçün hazırlıq keçmək

to qualify somebody as a voter - bir kəsə seçici səlahiyyəti vermək, bir kəsi seçici siyahısına daxil etmək

to qualify for the vote - səsvermə hüquqi almaq

to qualify for the entry (*idiom.*) - yarışda iştirak etmək hüququ əldə etmək, seçmə yarışlarda iştirak etmək

to qualify one`s anger - hirsini basmaq, acığını soyutmaq

to qualify the severity of a judgement - cəzanı yüngülləşdirmək, hökmü yumşaltmaq

to qualify coffee with cognac - kofeyə konyak qatmaq

to qualify an opinion as erroneous - fikri səhv hesab etmək

This training course will qualify you for a better job. Bu təlim kursu sizi daha yaxşı işə hazırlayacaq.

The test qualifies you to drive heavy vehicles. Bu test sizi ağır yük maşınlarını idarə etməyə ixtisaslaşdırır.

If you live in the area, you qualify for a parking permit. Siz zonada (rayonda) yaşayırsınızsa sizə dayanacağıca icazə var.

To qualify, you must have lived in this country for at least 3 years. Hüquq qazanmaq üçün siz ən azı bu ölkədə 3 il yaşamalısınız.

Paying a fee doesn't automatically qualify you for membership. Üzvlük haqqını ödəmək heç də sizə avtomatik üzv olmağınıza hüquq vermir (dəlalət etmir).

He failed to qualify. O hüquq qazanmadı.

They qualified for the World Cup. Onlar Dünya kuboku yarışında iştirak etmək hüququ əldə etdi.

Do you think this dress qualifies as evening wear? Sizin fikrinizcə bu paltar gecə geyimi üçün uyğundur.

It is an old building, but that doesn't qualify it is an ancient monument. Bu qədim binadır, lakin bu o demək deyil ki, o tarixi (qədim) abidədir.

I want to qualify what I said earlier - I didn't mean he couldn't do the job, only that he would need supervision. Mən əvvəl dediyim mənanı saxlamaq istədim - Heç də nəzərdə tutmurdu ki, o işi bacarmaz, yalnız ona nəzarət lazımdır.

Cümlə və sözbirləşmələrinin hər birinin tərcüməsindən görüldüyü kimi vurğuladığımız *qualify* feili düşdüyü situasiya və kontekstdən, həmçinin onun özünün birləşmə yaratmaq, qabiliyyətindən, eləcə də həmin feillə birləşərək sözlərin həm birləşmə yaratmaq qabiliyyətindən, həm də semantik quruluş-çalarlığından asılı olaraq olduqca müxtəlif semantik çalarlıq ifadəədir, lakin onu da unutmaq lazım deyil ki, lap dərin qatda ilkin orijinal məna ilə kontekstdə işlədilən mənalar arasında koqnitiv semantika baxımından əlaqəni dərin qatda axtarıb tapmaq mümkündür, çünki hər bir sözə semantikanı yalnız sözlərin lüğəvi mənası deyil, həmçinin insan təfəkkürü verir.

İngilis dilinin lüğətlərində daha bir sözün semantikasını təhlil etmək hesab edirik çox lazımlı olardı. Həmin söz **-ify** ilə düzəldilən “*nullify*” sözüdür. İlk növbədə onu qeyd etməyi vacib sayırıq ki, lüğətlərdə ən azı (O.Musayevin redaktorluğu ilə tərtib olunmuş lüğətdə, eləcə də Oxford Advanced Learners Dictionary) adları qeyd olunan nəşrlərdə **null** - etibarsız, qanuni qüvvəsi olmayan kimi verilir.

The marriage was null. Kəbin kəsmə mərasimi qanuni deyildi.

to render null - ləğv etmək, heçə endirmək

null and void - qanunu gücü olmayan

ballot-papers - etibarsız bülletenlər

null (*n*) - feil kimi ləğv etmək, etibarsız hesab etmək, heçə endirmək

The election was nulled. Seçki qeyri-qanuni hesab edildi.

Judges were unwilling to nullify government decisions. Hakimlər hökumət qərarlarını ləğv etməkdə həvəssiz idi.

An unhealthy diet will nullify effects of training. Xəstə diet məşqlərin (çalışmanın) effektini heçə endirəcək (və ya zərərli pəhriz məşqin təsirini heçə endirər).

The bad weather nullified whatever advantages we'd had. Pis hava bizim əldə etdiyimiz bütün üstünlükləri heçə endirdi.

İngilis dilində düzəltmə feillərdən bəhs edərkən qeyd etmək istərdik ki, prefikslərdən yan keçmək mümkün deyil.

Dilçilik ədəbiyyatlarından bəllidir ki, ümumiyyətlə söz yaradıcılığında söhbət açarkən vurğulanır ki, digər german dilləri ailəsi qrupuna aid olan dillər kimi, ingilis dilində də söz yaradıcılığında həm şəkilçilərin (suffiks), həm də ön şəkilçilərin (prefikslərin) özlərinə məxsus yeri və rolu vardır. Məsələyə bu bucaq altında yanaşdıqda feil düzəldilməsində də həmin prefikslərin iştirak etməsi labüddür.

Adətən dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, ingilis dilində iki ön şəkilçi (prefiks) nitq hissəsini dəyişir, bunlar *en-large* - geniş - *enlarge* - genişləndirmək, *rich* - varlı, zəngin - *enrich* - zənginləşdirmək, *be-fool* - axmaq - *befool* - axmaq yerinə qoymaq və s. Başqa ön şəkilçilər isə düzəltmə feillər yarada bilirlər. Fikrimizcə həmin feillərdən də bir qədər bəhs etməyimiz daha doğru olardı.

Ön şəkilçilər vasitəsilə düzələn düzəltmə feillərdən bəhs edərkən P.M.Karaşuk (28, s.160) qeyd edir ki, bunlar daha leksik səciyyə daşıyır, xüsusilə başqa Avropa dilləri ilə müqayisədə və harada ön şəkilçi varsa onlar həmçinin qrammatik funksiyaları (məüyyən dərəcədə) yerinə yetirir. İngilis dilinin feil ön şəkilçilərinə qrammatik mənası olmaq səciyyəvi deyil. Onların əsas funksiyası söz düzəltməkdir: onlar birləşdiyi, başqa sözlə qoşulduğu sözlərin leksik mənasını (əsasın) dəyişir. Həmin prefikslərə P.M.Karaşuk aşağıdakıları daxil edir: **be-, de-, dis-, mis-, over-, re-, un-, under-, up-**. Daha sonra P.M.Karaşuk vurğulayır ki, **de-, dis-, mis-, un-** prefiksləri sinonimik qrup yaradır və feillərə əks mənə və yaxud inkarlıq mənası verir. Bununla bağlı onu da qeyd etmək istərdik ki, heç də bütün hallarda həmin prefikslər eyni sözə qoşula bilməzlər, onların hər birinin özünəməxsus qoşula bilmək qabiliyyəti olmaqla yanaşı, sözlərin də prefiks qəbul etmə xüsusiyyəti vardır.

O.Cespersen vaxtilə qeyt etmişdir ki, **un-** prefiksi feillərə birləşərək ya əksinə ya da zidd mənanı ifadə edir. Məsələn, **to cover** - örtmək, qapamaq, **to uncover** - açmaq, qapağı götürmək.

P.M.Karaşuk vurğulayır ki, ingilis dilində o təsirli feillərlə birləşir ki, onların özlərinin birbaşa sərbəst antonimi yoxdur. Məsələn, **to do** - etmək – **to undo** - edilmiş dağıtmaq və s. Bu qəbildən olan bir neçə feilin kontekst daxilində semantikasını təhlil etməyimiz hesab edirik ki, qeyd olunanları təsdiq edər.

wind [waɪnd] - burulmaq, qıvrılmaq, sarımaq, dolamaq, qurmaq, işə salmaq, dartmaq və s. çoxmənalıdır, həm də təsirsiz feildir.

unwind [ʌnwaɪnd] - açmaq, sakitləşmək, açılmaq

He unwound the scarf from his neck. O, şərfi boynundan açdı.

The rope unwound and the boat drifted away. Kəndir açıldı və qayıq üzüb getdi.

After a few drinks, he began to unwind and talk more openly. Bir az içkidən sonra o özünə gəldi/sakitləşdi/dili açıldı və daha açıq danışmağa başladı.

The bondage gradually unwound and fell off. Sarğı tədricən açıldı və yerə düşdü.

Listening to music helps me unwind after a busy day. Gərgin iş günündən sonra musiqiyə qulaq asmaq sakitləşməyə kömək edir.

fit - uyğun (müvafiq) münasib olmaq, uyğun gəlmək, uyğunlaşdırmaq, geyinib yoxlamaq, təmin etmək və s.

unfit - yaramayan etmək

He is unfit for such a profession. O bu sənətə yaramır.

This water unfit to drink. Su içməyə yaramır.

She felt herself unfitted for marriage. O özünü evli olmağa münasib bilmir.

Prefikslərlə feillərin düzəldilməsindən bəhs edərkən O.D.Meşkov müxtəlif modellər əsasında onların formalaşmasını göstərmişdir (29, s.99).

Meşkov O.D. ilk növbədə biz yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nitq hissəsini dəyişən **be-** prefiksi ilə düzələn feillərin aşağıdakı sxemlə (nümunə ilə) formalaşmasını göstərir. Biz əlbəttə ilk növbədə həmin sxemlərin hamısını qeyd edib daha sonra nümunələri kontekstdə işlədəcəyik. O öz sxemlərini belə təsnif etmişdir.

Be + n = v bu tipə aid olanlar əsasda olan keyfiyyətlə obyektə təchiz etmək.

cloud - bulud - **becloud** bürümək, çulğalamaq, qarışdırmaq, gizlətmək; **to becloud unpleasant facts** - xoşagəlməz faktları, sübutları, dəlilləri gizlətmək. Burada həmin sözün həm lüğəvi mənasında, həm də birləşmə daxilində isim (n) - **cloud** sözünün əsasında olan semantika qorunub, saxlanılıb. Həmin strukturda ikinci semantik tipdə əsasda olan keyfiyyətdən məhrum olur.

behead - başını kəsmək, boynunu vurmaq

Bu tip feillərin düzəldilməsində həmçinin **de + n = v** konstruksiyada mövcuddur.

Be + n = v tipli düzəltmə feillərin başqa bir semantik qrupunda əsasda olan predmetin etdiyini ifadə edir.

befriend - kömək etmək, dostcasına münasibət bəsləmək/göstərmək

to befriend one's self - öz qeydinə qalmaq, özündən muğayat olmaq

Shortly after my arrival at the school, I was befriended by an older girl. Qısa müddət sonra məktəbə gələndən sonra yaşlı qızla dostlaşdım.

Başqa bir semantik tipə aid **fool-befool**, **beslave** və başqaları **de-** prefiksindən bəhs edərkən P.M.Karaşuk yazır ki, tərkibində **de-** olan isim və sifətlər hələ roman dövründə idi və onlar ingilis dilinə daxil olub. Məsələn, *destruction* (*O.F.* < *L. destructo*), *destructive* (*O.F.* *destructif* < *L. desructivus*), *depopulation* (*L. depopulation*), *deposition* (*L. deposito*) (28, s.103).

Bunlardan çıxış edərək həmin müəllif qeyd edir ki, əgər müasir ingilis dilində **de-** prefiksi ilə isim və sifət düzəldiyi fikri səhv hesab olunmalıdır.

be- prefiksindən bəhs edərkən yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi keyfiyyətləri, **de-** prefiksi haqqında da qeyd etmək olar. Məsələn,

to forest - meşə yaratmaq/salmaq

deforest - meşəni qırmaq

code – kodlaşdırmaq

decode - kodları açmaq.

We decoded the enemy's telegram and were able to win a famous victory. Biz düşmənin teleqrammasının şifrəsini açdı bildik (oxuya bildik) və cahanşümül qələbə qazandıq.

I was involved in decoding enemy documents. Mən düşmən sənədlərinin şifrəsinin açılmasına cəlb olundum.

Bu modellərə uyğun olaraq həmçinin **en-**, **dis-**, **out-**, **en + n = v**, **dis + n = v**, **out + n = v** feillər düzəldilməklə bərabər **be + adj = v**, **en + adj = v** belə modellər də mövcuddur. Onlara aid yalnız söz nümunələrini verməklə kifayətlənirik. Məsələn, *cloud-encloud*, *face-enface*, *joint-disjoint*, *figure-disfigure*, *outirod*, *unbalance*, *unhorse*, *befool*, *belittle*, *enrich*, *enlarge* və s.

Bu qəbildən olan sözlərin və nümunələrin sayını artırmaq da olardı, lakin dissertasiyanın həcmi buna imkan vermir. Bir məsələni qeyd etmək istərdik ki, növbəti fəsildə həmin düzəltmə feilləri lüğətlərin materialları deyil, konkret bədii əsərlərdən gətirilmiş nümunə əsasında da daha dərinlən təhlil edəcəyik.

Bu fəsildə biz lüğətlərə üstünlüyü ona görə verdik ki, həmin sözlərin mənaları orada təsbit olunub, konkret struktur var və canlı danışiq dilindən nümunələr verdik. Növbəti fəsildə həmçinin düzəltmə feillərin bədii ədəbiyyatda işlədilməsinin təhlilini verəcəyik.

III FƏSİL

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İŞLƏDİLMİŞ DÜZƏLTMƏ FEİLLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

E.Heminquey öz əsərlərində müxtəlif modellər əsasında yaranan düzəltmə feillərdən geniş miqdarda istifadə etmişdir. Müxtəlif əsərlərdə onların sayı müxtəlif olduğuna görə bu əsərləri ayrı-ayrı təhlil etsək, daha məqsədəuyğun olar.

Belə ki, “*A Farewell to Arms*” əsərinin təhlili zamanı aydın olur ki, əsərdə daha çox önlüklər vasitəsilə düzəltmə feillər üstünlük təşkil edir. Doğrudur, əsərdə bütün düzəltmə feillər təhlil olunmayıb, çünki buna ehtiyac yoxdur. Lakin hər halda əsərdə bir-birindən fərqli və maraqlı quruluşa malik olan düzəltmə feilləri təhlil etməyə səy göstərmişik.

1. *I had imagined that the condition of the cars, weather or not things were obtainable, the smooth functioning of the business of removing wounded and sick from the dressing stations, hauling them back from the mountains to the clearing station and then **distributing** them to the hospitals named on their papers, depended to a considerable extent on myself.* (Ch. 4, p.48)

2. *No one ever stopped when they were winning. You **discourage** me.* (Ch. 26, p.164)

Göründüyü kimi, burada “*dis+N=V*” modeli əsasında yaranan iki düzəltmə feil verilmişdir. Eyni model və omonim önlüklər (dis-) vasitəsilə düzəlməsinə baxmayaraq, bu feillər müxtəlif mənalar ifadə edir. Belə ki, birinci cümlədə “dis-” önlüyü əsas sözün mənasını qüvvətləndirərək “bölüşdürmək, paylamaq”, ikinci cümlədə isə əsas sözdəki mənanı inkar edərək “ruhdan salmaq” mənasını verir.

3. *He had not felt bad but now the shoulder had **stiffened**.* (Ch. 9, p.72)

4. *After a while the stream from the stretcher above **lessened** and started to drip again and I heard and felt the canvas above more as the man on the stretcher settled more comfortably.* (Ch. 9, p.76.)

5. “No, signorino. No, no. He was so **frightened** of an Austrian. Ho, ho, ho.”
(Ch 14, p.99)

Hər üç cümlədə düzəltmə feillər “-en” sonluğunun köməyilə düzəlmişdir. Bildiyimiz kimi, “-en” sonluğu ilə bitən feillər isim və sifətlə ifadə olunmuş əsas sözdəki vəziyyətə keçid prosesini göstərir. Üçüncü və dördüncü cümlələrdə “*stiffen*” (bərkimək, donmaq) və “*lessen*” (azaltmaq, zəifləmək) feillərində əsas söz sifətlə, beşinci cümlədə isə “*frighten*” (qorxutmaq) feilində əsas söz isimlə ifadə olunaraq əsas mənanı qoruyub saxlayır.

6. ...*the injustices he had received and in which I **participated** as an American, and of which I had never heard, I feigned acquaintance.* (Ch.7, p.57)

7. *It was a high snowy mountain and it **dominated** the valley but it was so far away that it did not make a shadow.* (Ch. 38, p.254)

Bu cümlələrdə hər iki düzəltmə feil “-ate” sonluğu vasitəsilə yaransa da, bu feillərdə əsas söz müxtəlif nitq hissələrindən ibarətdir. Yəni, hər iki düzəltmə feil müxtəlif modellər əsasında yaranmışdır. Altıncı cümlədə $N+ate=V$ modeli əsasında yaranmış “participate” düzəltmə feili “iştirak etmək” mənasını, yeddinci cümlədə $A+ate=V$ modeli əsasında yaranmış “dominate” düzəltmə feili isə “üstünlük təşkil etmək” mənasını verir.

8. *There was what was left of a railway station and a smashed permanent bridge that could not be **repaired** and used because it was in plain sight.* (Ch. 5, p.46)

9. *I’ll go and see him and ask if he will **recommend** you.* (Ch.6, p.48)

10. *I commenced to **reload** up the empty clip.* (Ch.10, p.68)

Bu cümlələrdə “repair”, “recommend” və “reload” düzəltmə feilləri “ $re+V=V$ ” modeli əsasında yaranıb. Bildiyimiz kimi, “re-” önlüyü “hərəkəti təkrar, yenidən etmək” və ya “əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq” mənasını verir. Onun bu mənası səkkizinci cümlədəki “repair” (təmir etmək, əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq) və onuncu cümlədəki “reload” (yenidən yükləmək) feillərində qorunub saxlansa da, doqquzuncu cümlədəki “recommend” feilində (məsləhət görmək) “re-” önlüyü əsasən əsas sözdəki mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir.

11. *They said that I would go to an American hospital in Milan that had just been **installed**.* (Ch.12, p.86)

12. *The inn was dark and smoky inside and afterward when you went out the cold air came sharply into your lungs and numbed the edge of your nose as you **inhaled**.* (Ch.39, p.263)

Hər iki cümlədə “in-” önlüyünün köməylə düzəltmə feil yaranmışdır. “in-” əsasən inkarlıq bildirən önlüklər sırasına daxildir. Lakin burada müəllif “in-” önlüyünü əsas mənasından məhrum edərək onun vasitəsilə tamamilə başqa mənada işlənən düzəltmə feillər yaratmışdır. 11-ci cümlədə “install” feili “inşa olunmaq, təchiz olunmaq”, 12-ci cümlədəki “inhale” feili isə “nəfəs almaq” mənasında işlənmişdir.

Bu vəziyyətlə əsərin digər hissələrində də qarşılaşmaq olar. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək.

13. *“Perhaps, I have **improved**, baby. You do not know. But there are only the two things and my work”.* (Ch.26, p.162)

14. *He was especially **impressed** by the dolce.* (Ch.27, p.167)

Burada 13-cü cümlədəki “improve” düzəltmə feili “im+N=V” modeli əsasında yaranaraq “təkmilləşmək, inkişaf etmək”, 14-cü cümlədəki “impress” düzəltmə feili həmin model əsasında “təsir altına düşmək” mənasında işlənmişdir.

15. *The bear-shaped bottle **enraged** her particularly.* (Ch.22, p.137)

16. *I don't believe self-inflicted jaundice **entitles** you to a convalescent leave.* (Ch.22, p.138)

17. *In the spring when it is nice you could come and **enjoy** it.* (Ch.40 p.264)

Hər üç cümlədəki düzəltmə feil en+N=V modeli əsasında yaranmışdır. Bu önlük “mənadə göstəriləni əhatə etmək, mənadə ifadə olunana çevrilmək” mənasını verir. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə bu mənalar qorunub saxlanmışdır. 15-ci cümlədə “enrage” düzəltmə feili “en+rage” modeli əsasında yaranıb “hirsəndirmək, dəli etmək”; 16-cı cümlədəki “entitle” düzəltmə feili “hüquq vermək”; 17-ci cümlədəki “enjoy” feili isə “ləzzət almaq, zövq almaq” mənasında işlənmişdir.

E.Heminqueyin təhlil etdiyimiz digər əsərlərindən biri də “*The old man and the Sea*” əsəridir. Əsər müxtəlif modellər əsasında yaranmış düzəltmə feillərlə zəngindir.

1. *The successful fisherman of that day were already in and had **butchered** their marlin out and carried them laid full length across two planks with two men staggering at the end of each plank to the fish house where they waited for the ice truck to carry them to the market in Havana. (p.12)*

Bu cümlədəki “butcher” düzəltmə feili konversiyanın N→V modeli əsasında yaranmışdır. Bu modelin semantik tiplərindən birinə müvafiq olaraq, “şəxs bildirən isimlərdən həmin şəxsin funksiyasını yerinə yetirmək” mənalı düzəltmə feillər yaranır. Burada da “butcher” feili “heyvanı kəsmək, yemək üçün tikələrə ayırmaq” deməkdir.

2. *But now they were **freshening** as when the breeze rises. (p.14)*

3. *He **lightened** the pressure of his thumb and finger for a moment and the weight **increased** and was going straight down. (p.35)*

Bu cümlələrdə “*freshen, tighten*” A+en=V modeli əsasında şəkilçi vasitəsilə yaranan düzəltmə feillər qrupuna aid olub əsas sözdəki vəziyyətə keçid prosesini ifadə edir, yəni “*freshen*” təzələnmək, təravətləndirmək, “*tighten*” sıxlaşdırmaq, daraltmaq mənasında işlənir. Digər düzəltmə feil “increase” isə “in+N=V” modeli əsasında yaranıb “artmaq, qalxmaq” mənasını verir.

4. *The box with the baits was under the stern of the skiff along with the club that was used to **subdue** the big fish when they were brought alongside. (p.15)*

Burada “çatışmazlıq” ifadə edən “sub-” önlüyü vasitəsilə yaranan “*subdue*” düzəltmə feili əsas mənanı qoruyub saxlayaraq “əzmək, zəbt etmək” mənasını verir.

5. *He simply woke, looked out the open door at the moon and **unrolled** his trousers and put them on. (p.22)*

6. *He **unstepped** the mast and furlled the sail and tied it. (p. 90)*

7. *He did not truly feel good because the pain from the cord, across his back had almost passed pain and gone into a dullness that he **mistrusted**. (p.57)*

Hər üç cümlədə inkarlıq bildirən önlüklər vasitəsilə müxtəlif mənalı düzəltmə feillər yaranmışdır. Beşinci cümlədə “*unroll*” feili “un+roll” modeli əsasında yaranıb

əsas sözün mənasını inkar edib “qatını açmaq” mənasında işlənir. Buna müvafiq olaraq altıncı cümlədəki “*unstep*” feili “yerindən tərpənməmək, addım atmamaq” mənasında işlənir. Yeddinci cümlədə isə “*mis-*” önlüyü “*un-*” önlüyünü əvəz edərək yenə də inkarlıq bildirir. Burada “*mistrust*” feili “inanmamaq, inamını itirmək” mənasını verir.

8. *The male fish always let the female fish feed first and the hooked fish, the female, made a wild, panic-stricken, **despairing** fight that soon exhausted her, and all the time the male had stayed with her crossing the line and circling with her on the surface. (p.39)*

9. *He had come up from deep down in the water as the dark cloud of blood had settled and **dispersed** in the mile deep sea. (p.75)*

Hər iki cümlədə “*des-, dis-*” önlüklərinin köməyi ilə düzəltmə feillər yaranmışdır. Bildiyimiz kimi, bu önlüklər inkarlıq bildirir. Burada da, səkkizinci cümlədə “*despair*” feili “ümidini itirmək”, doqquzuncu cümlədəki “*disperse*” feili isə “yayımaq, yox olmaq” mənasında işlənir.

10. *But it **coagulated** and dried before it reached his chin and he worked his way back to the bow and rested against the wood. (p.41)*

11. *He was afraid that it might **naussate** him and he would vomit and lose his strength. (p. 64)*

Bu cümlələrə diqqət yetirsək, görürük ki, hər iki cümlədəki düzəltmə feil quruluşuna görə bir-birinə bənzəyir. Lakin onlar arasında fərq var. Belə ki, onuncu cümlədəki “*coagulate*” düzəltmə feili əks sözdüzəltmə, 11-ci cümlədəki “*nauseate*” düzəltmə feili şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır. Buna görə də “*coagulate*” feilinin tərkibindəki “*-ate*” hissəciyi ilə “*nauseate*” feilinin tərkibindəki “*-ate*” şəkilçisini bir-birilə qarışdırmaq olmaz. Beləliklə, “*coagulate*” feili “qalınlaşmaq, möhkəmləşmək”, “*nauseate*” feili isə “pərt etmək, məyus etmək” mənasında işlənir.

12. *He **adjusted** the sack and carefully worked the line so that it came across a new part of his shoulders. (p. 41)*

Bu cümlədəki düzəltmə feil demək olar ki, qeyri-məhsuldar model əsasında yaranmışdır. Bu model əsasında yaranan düzəltmə feillərə təsadüfi hallarda rast

gəlmək olar. *Ad+Adv+V* modeli əsasında yaranmış “*adjust*” feili “nəyinsə yerini dəyişərək uyğun vəziyyətə salmaq” mənasını verir.

13. *After all I **abused** it much in the night when it was necessary to free and unite the various lines. (p. 47)*

Burada da, inkarlıq bildirən “a” önlüyü vasitəsilə düzəltmə feil yaranmışdır. Beləliklə, “*abuse*” feili “sui-istifadə etmək” mənasını verir.

14. *But who **replaces** this fish if I took some fish and it cuts him off. (p. 41)*

Re+N=V modeli əsasında yaranan bu düzəltmə feil “yerini dəyişdirmək” mənasını verir.

15. *Mine I must **improvise** to his because of his great size. (p.47)*

Burada düzəltmə feil əks sözdüzəltmə əsasında yaranmışdır. *N→Suf.Abstr →V* əks sözdüzəltmə modeli əsasında yaranmış “*improvise*” düzəltmə feili “uyğun hazırlamaq, kəşf etmək” mənasını verir.

16. *He rubbed the cramped hand against his trousers and tried to **gentle** the fingers. (p.47)*

Bu cümlədə müəllif konversiya nəticəsində sifətdən feil yaratmışdır. Çox az təsadüf olunan model olmasına baxmayaraq, müəllif bu modeldən çox məharətlə istifadə etmişdir. “*Gentle*” sifətindən yaranan “*to gentle*” feili mətndə “nazikləşdirmək, kiçiltmək” mənasında işlənir.

17. *It **encouraged** him to talk because his back had **stiffened** in the night and it hurt truly now. (p.44)*

18. *I do not think I could **endure** that or the loss of the eye and of both eyes and continue to fight as the fighting cocks do. (p.53)*

Bu cümlələrdəki düzəltmə feillərin birində “*en-*” önlük, birində sonluq, digərində isə hissəcik rolunu oynayır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, “*en*” sonluğu “əsas sözdə ifadə olunana çevirmək” mənasını verir. O cümlədən “*stiffen*” düzəltmə feili əsas sözün (*stiff*) mənasına uyğun olaraq “keyimək, donmaq” mənasını verir. 17-ci cümlədəki “*encourage*” düzəltmə feilində isə “*en*” önlükdür, çünki *en+A=V* modeli əsasında yaranmışdır, “ruhlandırmaq, həvəsləndirmək” mənasını verir. 18-ci

cümlədəki “*endure*” feili isə əks sözdüzəltmə nəticəsində $N \rightarrow \text{Suf. Abst.} \rightarrow V$ modelinə müvafiq olaraq “*endurance*” ismindən yaranmışdır. Əsas sözün mənasını qoruyub saxlayaraq “*endure*” düzəltmə feili “hər hansı bir əziyyətə, əzaba, xoşagəlməz vəziyyətə şikayət etmədən dözmək” mənasında işlənmişdir. Buradan da aydın olur ki, “*encourage*” və “*endure*” düzəltmə feillərində “en” hissəciyi omonimdir, yəni bunların birincisində önlük, ikincisində isə sadəcə hissəcikdir.

E.Hemingueyın “*To Have and Have Not*” əsərində konversiya və önlüklər vasitəsilə yaranan düzəltmə feillər üstünlük təşkil edir. Lakin əsərdə sözdüzəltmənin digər üsul və vasitələrinə də rast gəlmək mümkündür.

1. *By when we had passed the smacks with their fish cars **anchored** in front of Cabanas and **fished** on the rock bottom by the Morro and I headed her out where the gulf made a dark line. (P I, Ch.1, p.21)*

2. “*Good*”, I said “*Do you want Eddy to put it out and **hand** it to you if one strikes so you can took him?*” (PI, Ch.1, p.23)

3. *He **swallowed** the bait and they pulled his stomach out and he came to the top and died. (PI, Ch.1, p.23)*

Hər üç cümlədə konversiya yolu ilə feil düzəlmişdir. $N \rightarrow V$ modeli əsasında yaranan bu düzəltmə feillər müxtəlif mənalar ifadə edir. Onların hər birinin mənasına ayrı-ayrılıqda nəzər salmaq. Belə ki, birinci cümlədə “*anchor*” ismindən yaranmış feil “lövbər salmaq”, həmin cümlədə “*fish*” ismindən yaranan “to fish” feili “balıq tutmaq”, ikinci cümlədə “*hand*” ismindən yaranmış “to hand” feili “ötürmək, vermək” və nəhayət üçüncü cümlədə “*swallow*” ismindən yaranmış “to swallow” feili “həzm etmək, aşağı ötürmək” mənalarını verir.

4. “*I see*”, said Mr. Sing “*You speak Spanish. Tell him to **rejoin** us later*”. (PI, Ch.1, p.36)

5. *Professor Mac Walsey was looking straight ahead of him and as Richard Gordon watched he finished his glass of beer and raising his lower lip, **removed** the boam from his moustache. (PII, Ch.14, p.163)*

6. *She **represents** everything I hate in a woman and Tommy Bradley **epitomizes** everything I hate in a man. (PII, Ch.16, p.175)*

Bildiyimiz kimi, “re-” önlüyü “təkrarlıq” bildirir və əsasən feillərə qoşularaq düzəltmə feil əmələ gətirir. Yuxarıda verilmiş hər üç cümlədə “re” önlüyü öz funksiyasını qoruyub saxlamışdır. Dördüncü cümlədə “re+join” modeli əsasında yaranan “rejoin” feili “yenidən qoşulmaq”, beşinci cümlədə “re+move” modeli əsasında yaranan “remove” düzəltmə feili “nəyisə kənar etmək, yerini dəyişdirmək” və altıncı cümlədə “re+present” modelinə uyğun yaranan “represent” feili “təqdim etmək, özündə birləşdirmək” mənasında işlənir. Altıncı cümlədə daha bir düzəltmə feil vardır ki, bu da “-ize” sonluğunun köməyi ilə yaranan “epitomize” feilidir. Mənası “nəyinsə əla nümunəsi olmaq” deməkdir. “Epitomize” düzəltmə feilinin mənası “represent” feilinin mənası ilə üst-üstə düşür.

7. *You would **embark** them for the Tortugas where a schooner would pick them up. (PI, Ch.1, p.37)*

Burada düzəltmə feil “em+bark” modeli əsasında yaranmışdır. Bildiyimiz kimi, “em” önlüyü “mənada göstərilənə yerləşdirmək, mənada ifadə olana çevirmək” mənasını versə də, burada tamamilə başqa formada işlənmişdir. Daha dəqiq desək, burada “em” önlüyü əsas sözün mənasına heç cür uyğun gəlmir. Beləliklə, “embark” feili “toplamaq, yerləşdirmək” mənasını verir.

Mətdə inkarlıq bildirən önlüklər vasitəsilə yaranan feillər də çoxdur. Aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək.

8. *It looked like a photograph when I **unwrapped** it and I **unrolled** it thinking it was maybe a picture someone around the dock had taken of the boat. (PI, Ch.1, p.42)*

9. *I **unloaded** the guns and stowed them below. (PI, Ch.2, p.58)*

10. *“That chap your brother?” asked Frederick Harrison, his face very red but his love for information still **unappeased**. (PII, Ch.3, p.73)*

11. *He **undressed** and got into bed wearing only his undershirt, before his qife woke. (PIII, Ch.4, p.91)*

12. *I am sick of you. I **dislike** you. This Bradley woman today was the last straw. (PIII, Ch.13, p.142)*

Verilmiş cümlələrin hər birində inkarlıq mənalı önlüklər vasitəsilə yaranan düzəltmə feillər mövcuddur. Səkkizinci cümlədə “*unwrap*” düzəltmə feili “nəyisə kənar etmək, yerini dəyişdirmək” və həmin cümlədəki “*unroll*” düzəltmə feili “açmaq”, doqquzuncu cümlədə “*unload*” feili “yükü boşaltmaq”, onuncu cümlədə “*unappease*” feili “sakitləşmək”, on birinci cümlədəki “*undress*” feili “soyunmaq” və nəhayət, on ikinci cümlədəki “*dis-*” önlüyü vasitəsilə yaranan “*dislike*” feili isə “xoşlamamaq” mənasını verir.

13. *The current had **freshened** up, with the sun down, and I noticed it running in. (PI, Ch.1, p.47)*

14. *I **straightened** up and let Mr. Sing hold on to the stern. (PI, Ch.4, p.51)*

Bu cümlələrdə “*-en*” sonluğu vasitəsilə yaranan iki düzəltmə feil vardır. Hər iki feil “*-en*” sonluğunun semantik mənasını qoruyub saxlamışdır. 13-cü cümlədəki “*freshen*” - təravətləndirmək, 14-cü cümlədəki “*straighten*” - düzəlmək, dik durmaq mənasını verir.

15. *“Who did you ever treat square, you rummy?” I told him. “You would **double cross** your own mother.” (PI, Ch.2, p.41)*

Bu cümlədə düzəltmə feil çox maraqlı bir yolla düzəlmişdir. Burada isim+feili sifət II modeli əsasında ikiəsaslı düzəltmə feil yaranmışdır. Müasir ingilis dilində geniş yayılmış bu vasitədən müəllif məharətlə istifadə etmişdir. Burada ikiəsaslı “*double cross*” düzəltmə feili “sənə inanan birini aldatmaq” mənasında işlənmişdir.

E.Heminqueyin “*For Whom The Bell Tolls*” əsərinin təhlilindən aydın olur ki, bu əsərdə önlüklər, xüsusilə *re-*, *dis-*, *en-*, *im-*, *un-* önlükləri vasitəsilə yaranan düzəltmə feillər üstünlük təşkil edir. Əsərdə digər üsul və vasitələrdən də istifadə olunub.

1. *“Roberto” the young man answered. He had slipped the pack off and **lowered** it gently between two boulders by the stream-bed. (Ch.1, p.36)*

2. *Then he shut his notebook, pushed the pencil into its leather holder in the edge of the flap, put the notebook in his pocket and **buttoned** the pocket. (Ch.3, p.68)*

Göründüyü kimi, bu cümlələrin hər ikisində konversiya yolu ilə düzəldilmiş feil vardır. Birinci cümlədə çox maraqlı konversiya modeli əsasında düzəltmə feil yaranmışdır. Qeyd edək ki, $A \rightarrow V$ modeli əsasında çox nadir hallarda feil yaranır. Burada da müəllif bu modellərdən istifadə edərək “*lower*” əymək düzətmə feilini yaratmışdır. İkinci cümlədəki düzəltmə feil isə konversiyanın $N \rightarrow V$ modeli əsasında yaranmışdır. “*Button*” ismindən yaranmış “*to button*” feili “düymələmək” mənasında işlənir.

3. “*Wait here then Roberto and I will **return** for you*”. (Ch.1, p.36)

4. “*If I ask you to help me, you can **refuse** and I will find others, who will help me.*” (Ch.1, p.48)

5. *Robert Gordon stood up to follow him then **reconsidered** and lifting the canvas off the two packs, picked them up, one in each hand and started with them.* (Ch.4, p.80)

6. “*I would **restore** them all to life*” Pablo said. (Ch.16, p.242)

7. *The wind rising now **reminded** him how soon it would be morning.* (Ch.16, p.243)

Əsərdə “re” önlüyü vasitəsilə yaranan bu cür düzəltmə feillərin sayı həddindən artıq çoxdur. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə onların semantik təhlilinə diqqət yetirək. Artıq bildiyimiz kimi, “re” önlüyü “təkrarlıq” bildirən önlüklər sırasına daxildir. Belə ki, üçüncü cümlədə “*re+turn*” modeli əsasında yaranan düzəltmə feil “yenidən qayıtmaq” mənasını verir. Dördüncü cümlədəki “*refuse*” düzəltmə feili isə bir qədər semantik mənadan uzaqlaşaraq əsas sözün mənasını təkrar etmir, tamamilə başqa mənə verərək “inkar etmək, qəbul etməmək” kimi işlənir. Beşinci cümlədə “*re+consider*” modeli əsasında yaranan düzəltmə feil əsas sözün mənasını təkrarlayaraq “yenidən fikirləşmək, götür-qoy etmək”, altıncı cümlədə “*restore*” düzəltmə feili “bərpa etmək, əvvəlki vəziyyətə qaytarmaq”, yeddinci cümlədəki “*remind*” feili isə “yenidən xatırlatmaq” mənasını verir.

8. *They had **dismounted** to ask papers of the driver of a cart. We were able to kill them without injuring the horses.* (Ch.1, p.46)

9. *It was then that I put my hand on the maquina in my excitement and **discovered** that the barrel burned and at that moment the old woman slapped me on the side. (Ch.2, p.61)*

10. *“I **distrust** all of this, greatly”, he said. (Ch.32, p.407)*

Göründüyü kimi, burada əsasən inkarlıq bildirən “dis” önlüyü vasitəsilə düzəltmə feil yaranmışdır. Belə ki, səkkizinci cümlədə “dismount” feili əsas sözün mənasını inkar edərək “hər hansı bir minikdən düşmək” mənasını verir. Doqquzuncu cümlədə də “dis+cover” modeli əsasında yaranan “discover” düzəltmə feili “cover” feilinin semantik mənasının əksinə olaraq “kəşf etmək” mənasını və nəhayət, onuncu cümlədəki “distrust” düzəltmə feili “inamını itirmək” mənasını verir.

11. *What is to guarantee that the attack **postponed**? (Ch.1, p.37)*

Burada “postpone” düzəltmə feili “post” önlüyü vasitəsilə yaranıb “təxirə salmaq” mənasını verir. Bildiyimiz kimi, “post” önlüyü “ardıcillıq” bildirir. Lakin burada bir qədər öz semantik mənasından uzaqlaşaraq başqa mənada işlənib.

12. *The job had **overwhelmed** him a little. (Ch.1, p.48)*

“Over” önlüyü vasitəsilə yaranan bu düzəltmə feil isə önlüyün semantik mənası ilə üst-üstə düşür. Bildiyimiz kimi, “over” həddindən artıq mənasını verir və burada düzəltmə feil “həddindən artıq təsir etmək” mənasında işlənir.

13. *“That is unjust” said Pablo “I **expose** the horses all the time for the cause”. (Ch.1, p.48)*

14. *It is necessary to **exterminate** the post at the sawmill. (Ch.22, p.308)*

Hər iki cümlədə “ex-” önlüyünün köməyi ilə düzəltmə feil yaranmışdır. Artıq bildiyimiz kimi, bu önlük “qabaqlama, irəliləmə” mənasını verir. Burada isə *expose* “nəyisə gizlətmək”; *exterminate* isə “kəsmək, məhv etmək” mənasını verir.

15. *Robert Gordon could not see what Pablo was doing nor hear what he was saying to the horse, but he could see that he was neither **unpicketing** nor saddling. (Ch.5, p.95)*

16. *That **impressed** even Maria. (Ch.6, p.98)*

17. *They have her in prison and it seems they do not **mistreat**. (Ch.11, p.171)*

18. *Maybe, he sent me what little I have through that older one that **misused** the gun.* (Ch.30, p.367)

Göründüyü kimi, yuxarıda verilmiş bütün cümlələrdə düzəltmə feillər inkarlıq bildirən önlüklər vasitəsilə yaranmışdır. Həm “*un*”, həm “*im*”, həm də “*mis*” önlükləri əsas sözün mənasını inkar edir. Belə ki, “*un+picket*” modeli əsasında yaranan “*unpicket*” feili “yükləməmək”, “*impress*” feili “təsir altına salmaq”, “*mistreat*” feili “düzgün rəftar etməmək”, “*mistake*” feili “səhv başa düşmək, səhv etmək” və nəhayət, “*misuse*” feili “sui-istifadə etmək” mənasında işlənmişdir. Onu da qeyd edək ki, 16-cı cümlədəki “*mistake*” feilini bəzi tədqiqatçılar konversiya nəticəsində yaranmış feil hesab edirlər. Bu sxemi aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: *N (mistake) → V_i (mistake - səhv etmək) → V_i (mistake - səhv başa düşmək)*.

19. *No, I must not I am **ashamed** and **frightened**.* (Ch.7, p.102)

20. *Robert Gordon felt his face **reddened**.* (Ch.8, p.120)

Hər iki cümlədə düzəltmə feillər müxtəlif yollarla yaransa da, semantik mənasına görə “hal-vəziyyət” bildirir. 19-cu cümlədə “*ashame*” feili “a+shame” modeli əsasında yaranıb “utanmaq”, “*frighten*” feili isə “-en” sonluğunun köməyiylə yaranaraq “qorxmaq” mənasını verir. 20-ci cümlədəki “*redde*n” feili də bu sonluğun köməyiylə yaranaraq “qızarmaq” mənasını verir.

21. *“Oh”, said Fernando “In what case since they are engaged, I **encounter** it to be perfectly normal”.* (Ch.8, p.124)

22. *Carts were piled exactly as for a capea except that the side toward the river was not **enclosed**.* (Ch.8, p.126)

Hər iki cümlədə verilmiş düzəltmə feil “*en*” önlüyü vasitəsilə yaranmışdır. Bildiyimiz kimi, “*en*” önlüyü “tamlıq, dəyişmə, əhatə etmə” kimi semantik mənalara malikdir. 21-ci cümlədə “*encounter*” düzəltmə feili “hesab etmək, qəbul etmək”, 22-ci cümlədə “*enclose*” feili “əhatə etmək” mənasında işlənib.

23. *“Yes”, the gypsy said, then shook his head “But when they care to **undertake** that work”.* (Ch.8, p.112)

Burada “*under+take*” modeli əsasında düzəltmə feil yaranmışdır. “*Under*” önlüyü “nəyinsə altında yerləşmək, nəyinsə təsiri altında baş vermək” mənasına malikdir. Bu cümlədə “*undertake*” düzəltmə feili “məsuliyyəti öz üzərinə götürmək” mənasını verir.

24. *But I explain to you why one is **preoccupied** and why one is irritated.* (Ch.11, p.183)

Burada düzəltmə feil sözdüzəldici “pre” önlüyü vasitəsilə yaranmışdır. Bu önlük “qabaqlama, əvvəl gəlmə” semantik mənasına malikdir. Burada da düzəltmə feil “öz fikirlərinə qapılmaq” mənasında işlənib.

25. *Give him something to **animate** him.* (Ch.16, p.242)

26. *I made a fool of myself with him once tonight and I am perfectly willing to **liquidate** him.*

Hər iki cümlədə “ate” sonluğu vasitəsilə düzəltmə feil yaranmışdır. 25-ci cümlədə “animate” düzəltmə feili “əhval-ruhiyyəsini qaldırmaq”, 26-cı cümlədəki “liquidate” düzəltmə feili isə “borcunu ödəmək” mənasında işlənib. 25-ci cümlədə “animate” düzəltmə feilinin konversiya yolu ilə yaranmış bir feil olduğunu da qəbul etmək olar. Çünki burada feil “animal” isminin mənası ilə üst-üstə düşür və ondan yaranması fikri də mümkündür.

27. *We had held along the road under the bombing from the planes and the shelling when they brought their artillery up and those who were left at the end of that day had **counterattacked** and driven them back.* (Ch.17, p.266)

Bildiyimiz kimi, “counter” önlüyü “əks əlaqə, uyğunsuzluq” bildirir. “Counter+attack” modeli əsasında yaranmış bu düzəltmə feilin “əks hücum keçmək, əks hücum etmək” mənasında işlənib.

NƏTİCƏ

Beləliklə, bu mövzuya aid olan ədəbiyyatları nəzərdən keçirərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, söz dil sisteminin ən əsas hissəsidir. Daha dəqiq desək, söz dildə morfoloji nöqteyi-nəzərdən ən böyük sintaktik nöqteyi-nəzərdən ən kiçik hissədir. Dil sistemi çərçivəsində söz struktur və semantik cəhətdən əsasdır. Sözü tərkibi kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök sözü mənəli, ayrılıqda müstəqil işləyə bilən, şəkilçi isə ayrılıqda işləyə bilməyən hissəsidir.

Leksika dil haqqında elmin xüsusi şöbəsi olub sözlərin çoxmənalılığı, təkmənalılığı, omonim, sinonim, antonim kimi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsi bütün dünya dillərinə məxsusdur.

Leksikanın inkişaf yollarını əhatə edən qanun-qaydalar dilin söz yaradıcılığı adlanır ki, bu barədə birinci fəsilə məlumat verilir. Söz yaradıcılığı dilin müstəqil şöbələrindən biridir. Bu şöbə dildə yeni sözlərin necə düzəlməsini aydınlaşdırmaqla məşğul olur. Dilin lüğət tərkibinin inkişaf etməsində söz yaradıcılığının böyük əhəmiyyəti var.

Müasir ingilis dilində yeni söz yaranmasının müxtəlif üsul və vasitələri mövcuddur ki, onlardan bəziləri ilə tanış olduq. Əslində bu vasitələr və üsullar arasında fikrimizcə, fərq qoymaq və ya onları məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla müxtəlif bölmələrə ayırmaq bir qədər obyektivlikdən kənardır. Çünki söz yaradıcılığında onların hər birinin özünəməxsus rolu vardır. Bəzən dilin inkişafının müəyyən mərhələsində məhsuldar olan bir üsul digər mərhələ üçün qeyri-məhsuldar üsula çevrilir və ya əksinə. Yəni, dilin inkişafının müxtəlif mərhələlərində bu üsulların məhsuldarlıq dərəcəsi də müxtəlif olur. Buna görə də onların məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaları yalnız konkret bir dövrə əsasən müəyyən edilə bilər; bu isə sabit olmayıb müvəqqəti xarakter daşıyır. Buna görə də, hər hansı bir üsulün əsas və ya ikinci dərəcəliliyindən dilin inkişaf dövrünə istinadən danışılarsa, daha məqsədə uyğun olar.

Sözdüzəldici şəkilçilər, konversiya, əks sözdüzəltmə, ixtisar və s. bu kimi üsul və vasitələrlə yaranan düzəltmə sözlərə daha çox bədii əsərlərdə rast gəlmək olar.

III fəsildə E.Heminqueyin əsərlərində düzəltmə feillərin təhlili qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulub. Əsərdəki düzəltmə feillərin təhlilindən aydın oldu ki, əsərdə sözdüzəldici şəkilçilər və konversiya vasitəsilə yaranan düzəltmə feillər üstünlük təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, sözdüzəldici sonluqlar arasında “*en, -ize, -ate, -ify*” önlüklər arasında “*dis-, re-, un-*” vasitəsilə yaranan düzəltmə feillərə gəldikdə isə $N \rightarrow V$ modeli aparıcı mövqeyə malikdir. Əsərdə bəzən maraqlı quruluşa malik düzəltmə feillərə də rast gəlinir. Məsələn, “*To Have and Have Not*” əsərindəki cümləyə diqqət yetirək:

“*You would double-cross your own mother*”. (PI Ch.2 p.41)

Bu cümlədə “*isim+feili sifət II*” modeli əsasında ikiəsaslı feil yaranmışdır. Yəni, vaxtilə bu feil “*double-crossed*” şəklində olmuş, sonralar məsdər şəklinə düşmüşdür. Bu cür nümunələrə əsərdə çox az rast gəlmək olar.

Beləliklə, dilin inkişafına kömək edərək onun lüğət tərkibini daima yeni sözlərlə təchiz edən bütün vasitə və üsulların rolu inkar edilməzdir. Əgər dilin lüğət tərkibinə yeni sözlər daxil olursa, o dil inkişaf edə bilməz. O cümlədən, müasir ingilis dili bu gün də inkişaf edərək öz lüğət tərkibini yeni yaranan sözlər vasitəsilə genişləndirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində.

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. B., 1999, 345s.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. B., 1989, 358s.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 1988, 272s.
4. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. B., 1960, 203s.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 1982, 214s.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 2001, 351s.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. B., 2008, 441s.
8. Quliyev N.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. B., 2001, 255s.
9. Meşkovskaya N.V. Ümumi dilçilik. B., 2013, 297s.
10. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semantikasını. B., 2006, 370s.
11. Məmmədov A. Mətn dilçiliyi. B., 2001, 56s.
12. Musayev O. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. B., 2003, 1673s.
13. Nəbiyeva N. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb isimlər. B., 2005, 126s.
14. Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. B., 1966, 340s.
15. Tağıyeva S. İnkər prefikslərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2014, 63s.
16. Verdiyeva Z.N. Azərbaycan dilində leksik sinonimlər. B., 1988, 63s.
17. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Dilçilik problemləri. B., 1982, 325s.
18. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1979, 309s.
19. Vəliyeva N. Dil tipologiyasının aktual problemləri. B., 2011, 509s.
20. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. B., 2008, 861s.

Rus dilinda.

21. Алиева Г. Семантика и прагматика производных слов и выявление их соотношения с когнитивными компонентами. Б., 2016, 167с.
22. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. М., 1977, 239с.
23. Архипов И.К. Семантика производного слова английского языка. М., 1984, 128с.
24. Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. М., 1979, 181с.
25. Беляевская Е.Г. Семантика слова. М., 1987, 128с.
26. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. М., 1977, 320с.
27. Карашук П.М. Аффиксальное словообразование в английском языке. М., 1965, 171с.
28. Карашук П.М. Словообразование в английском языке. М., 1977, 302с.
29. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. М., 1976, 244с.
30. Мешков О.Д. Словосложение в современном английском языке. М., 1985, 185с.
31. Пиоттух К.В. Система префиксаций в современном английском языке. М., 1976, 386с.
32. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956, 259с.
33. Царев П.В. Производные слова в английском языке. М., 1977, 133с.

Ingilis dilinda.

34. Adams V. An introduction to modern English wordformation. London, 1973, 258p.
35. Antrushina G.B. and others. English lexicology. М., 1985, 219p.
36. Arnold I.V. The English Word. М., 1986, 295p.
37. Collin's English dictionary. Harper Collins Publishers 1994, 1791p.

38. Ginzburg and other. A course in Modern English lexicology. M., 1979, 262p.
39. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles. Copenhagen, 1949, 512p.
40. Longman Lexicon of contemporary English. Longman, 1996, 910p.
41. Longman Language Activator. Longman Group Limited, 1997, 1587p.
42. Oxford Learner's word finder dictionary. Oxford Press, 1997, 515p.
43. Rayevskaya N. English lexicology. Kiev, 1957, 169p.
44. Ullman S. Semantics. Oxford, 1977, 278p.
45. Zeynalli M., Gezalova K. Word formation in English. B., 2005, 114p.

Bədii ədəbiyyat

46. Hemingway E. Farewell to Arms.
47. Hemingway E. The Old Man and The Sea.
48. Hemingway E. To Have and Have Not.
49. Hemingway E. For Whom the Bell Tolls.